

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Правове становище особистих селянських господарств в Україні»

«Legal Status of Personal Peasant Farms in Ukraine»

Виконав: здобувач заочної форми навчання

спеціальності 081 Право

Освітня програма «Право»

Попов Кирило Вікторович

Керівник: к.ю.н., доц. Масін В. М. _____

Рецензент: к.ю.н., доц. Толкаченко О. В.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ ____ від _____.____. 2025 р.

В. о. завідувача кафедри

(підпис) Віктор МАСІН
(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 6:
протокол № ____ від _____.____.2025 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою / шкалою ECTS / бали)
Голова ЕК

(підпис) Олена МИКОЛЕНКО
(прізвище, ім'я)

Одеса 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
--------------------	----------

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

1.1. Поняття, ознаки та правова природа особистих селянських господарств.....	9
1.2. Історичний розвиток інституту ОСГ в Україні.....	18
1.3. Порівняльний аналіз ОСГ з іншими формами аграрного господарювання.....	26
Висновки до розділу 1.....	33

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

2.1. Законодавча база регулювання ОСГ	35
2.2. Правовий статус членів ОСГ	40
2.3. Земельні відносини в ОСГ	48
Висновки до розділу 2.....	56

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ОСГ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

3.1. Аналіз проблемних аспектів правового регулювання ОСГ в Україні.....	59
3.2. Міжнародний досвід регулювання аналогічних форм господарювання.....	66
3.3. Пропозиції щодо вдосконалення правового статусу ОСГ.....	72
Висновки до розділу 3.....	78

ВИСНОВКИ.....	81
----------------------	-----------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84
--	-----------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КУ Конституція України

ЗКУ Земельний Кодекс України

ПКУ Податковий Кодекс України

ЗУ Закон України

ВС Верховний суд

ОСГ Особисті селянські господарства

ФГ Фермерські господарства

ВСТУП

Актуальність теми. Особисті селянські господарства (ОСГ), не дивлячись на всі історичні зміни та виклики часом, довели свою стійкість та велику життєздатність до різного роду кризових періодів, і тому доволі справедливо займають особливе місце в аграрній системі України. У нинішніх складних та кризових умовах, викликаних періодом воєнного стану, у зв'язку із повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну, роль ОСГ постає надзвичайно важливою. Особисті селянські господарства забезпечують істотну частку виробництва сільськогосподарської продукції у приватному секторі, а також відіграють важливу роль, забезпечуючи населення продуктами харчування, і сільськогосподарською сировиною підприємства харчової промисловості. В умовах воєнного стану, змін земельних відносин та зняття мораторію із продажу землі, правове становище особистих селянських господарств зазнало певних змін. Нормативною основою правового регулювання особистих селянських господарств є Земельний кодекс України та Закон України «Про особисте селянське господарство», які визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади функціонування цієї форми господарської діяльності, закріплюють поняття особистого селянського господарства, його суб'єктний склад та основні ознаки.

До цього часу у науковій літературі серед науковців не вироблено єдиного підходу до питання про те, чи можуть особисті селянські господарства розглядатися як самостійні суб'єкти господарювання, чи їх слід кваліфікувати виключно як особливу форму ведення непідприємницької діяльності в межах домашнього господарства. Це приводить до висновків, що зазначені обставини обумовлюють актуальність комплексного та всебічного дослідження правового становища особистих селянських господарств в Україні.

Проблеми правового регулювання земельних та аграрних відносин, у тому числі пов'язаних із використанням земельних ділянок для ведення особистих селянських господарств, ґрунтовано вивчали відомі вчені-правники

В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. В. Носік, А. М. Мірошніченко, В. І. Курило, Н. І. Титова, В. М. Єрмоленко, Т. Є. Харитонova, І. І. Каракаш та інші дослідники.

Сам інститут особистих селянських господарств, правовому режиму земельних ділянок, що ними використовуються, а також правовому статусу членів таких господарств присвячено праці таких видатних вітчизняних науковців як В. І. Лебедя, Т. М. Лідовець, О. Я. Паславської, В. Ю. Уркевича, О. І. Заєця, М. В. Шульги, С. В. Кальченка, О. В. Дмитрика, а також ряд досліджень, опублікованих у фахових виданнях з аграрного та земельного права. Соціально-економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств, їх роль у забезпеченні продовольчої безпеки, формуванні доходів сільських домогосподарств та розвитку сільських територій розглядали М. Й. Малік, Л. Ю. Мельник, В. Я. Месель-Веселяк, В. К. Збарський, Ю. П. Макаренко, Т. І. Яворська та інші економісти-аграрники.

У той самий час, значна частина згаданих досліджень виконана до запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення та до появи спеціальних законів, що регулюють земельні відносини в умовах воєнного стану. Переважно увага приділялася або загальнотеоретичним питанням земельного й аграрного права, або економічним характеристикам особистих селянських господарств.

Мета і задачі дослідження. Метою кваліфікаційної роботи є дослідження правового становища особистих селянських господарств в Україні в умовах зняття мораторію із продажу земель та воєнного стану, а також розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства, щодо діяльності ОСГ та правового режиму земельних ділянок.

Досягнення поставленої мети обумовило необхідність вирішення таких наукових задач:

- з'ясувати історико-правові передумови виникнення та розвитку інституту особистих селянських господарств;

- розкрити теоретичну сутність категорії «особисте селянське господарство» як форми сільськогосподарської діяльності сільських домогосподарств;

- проаналізувати правовий режим земельних ділянок, що надаються для ведення особистих селянських господарств;

- охарактеризувати особливості майнового статусу особистого селянського господарства, включаючи правовий режим майна, порядок набуття та реалізації майнових прав, а також питання відповідальності за зобов'язаннями;

- дослідити співвідношення правового статусу особистих селянських господарств із правовим статусом фермерських господарств, сімейних фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств;

- виявити вплив запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення та особливостей правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану на правове становище особистих селянських господарств;

- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення земельного й спеціального аграрного законодавства у частині правового становища особистих селянських господарств і правового режиму земельних ділянок, що ними використовуються.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері організації та функціонування особистих селянських господарств в Україні.

Предметом дослідження є система правових норм, доктринальних підходів, що визначають правове становище особистих селянських господарств як суб'єктів аграрного та земельного права.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склали наступні методи: діалектичний метод для аналізу розвитку інституту особистих селянських господарств у взаємозв'язку з еволюцією земельного та аграрного законодавства України; системно-структурний метод при дослідженні правового становища особистого селянського господарства як

комплексного правового явища, що поєднує елементи земельного, аграрного та податкового права; формально-юридичний метод для тлумачення норм Конституції України, Земельного кодексу України, Закону України «Про особисте селянське господарство», Закону України «Про фермерське господарство», спеціальних законів воєнного періоду та підзаконних нормативно-правових актів; порівняльно-правовий метод для зіставлення правового становища особистих селянських господарств із правовим статусом інших суб'єктів сільськогосподарського виробництва, а також із окремими зарубіжними моделями регулювання малих форм господарювання на селі; історико-правовий метод для аналізу передумов становлення інституту особистих селянських господарств у дорадянський, радянський та пострадянський періоди; статистичний метод при узагальненні офіційних даних державної статистики щодо кількості особистих селянських господарств, структури та результатів їх діяльності; логіко-юридичний застосовано при формулюванні висновків і пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Теоретичну основу роботи склали наукові праці вчених-правників та економістів-аграрників, які досліджували проблеми правового регулювання земельних і аграрних відносин, правового статусу особистих селянських господарств та соціально-економічні аспекти їх функціонування. Емпіричну базу дослідження утворюють офіційні статистичні дані Державної служби статистики України та матеріали судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням чинного законодавства та правових доктрин щодо особистих селянських господарств в умовах воєнного стану та впровадженого ринку землі.

Основний зміст одержаних результатів, які мають наукову новизну і виносяться на захист, конкретизується в таких положеннях:

— *уточнено* зміст та структуру правового становища особистого селянського господарства як суб'єкта аграрних та земельних правовідносин у сучасних умовах функціонування ринку землі та воєнного стану;

— *набули подальшого розвитку* підходи до розуміння правового режиму земельних ділянок, що надаються для ведення особистих селянських господарств, з урахуванням новітніх законодавчих змін щодо обігу земель сільськогосподарського призначення та особливостей регулювання земельних відносин у період воєнного стану;

— *сформульовано пропозиції* щодо вдосконалення окремих положень земельного та спеціального аграрного законодавства, спрямовані на усунення виявлених колізій і прогалин у правовому регулюванні правового становища особистих селянських господарств.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 84 сторінки. Список використаних джерел складається із 63 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

1.1 Поняття, ознаки та правова природа особистих селянських господарств

Особисті селянські господарства (далі – ОСГ) залишаються одним із важливіших, але притому одними із найбільш вразливих «елементів» аграрної системи України. В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, виробництво та торгівля продовольством зазнала вкрай негативного впливу, поставивши під загрозу продовольчу безпеку держави. В таких умовах значення ОСГ особливо зросло, адже стабільність постачання продуктів харчування у великій мірі залежить від малих виробників. Сучасні дослідження підкреслюють, що домашні господарства протягом тривалого періоду становлять доволі вагому частину валового виробництва сільськогосподарської продукції та відіграють основну роль у виготовленні молока, яловичини, картоплі та овочів. У той же час, як підкреслюється, корпоративний сектор більше зосереджений на виробництві зерна та олійних культур [27, с. 441–442].

Якщо говорити про сам термін «особисте селянське господарство» то вперше він з'явився у Земельному кодексі України, який був прийнятий 25 жовтня 2001 року. Це також має свої підтвердження і в науковій літературі. До цього моменту, в законодавстві був присутнім інший термін під назвою «особисте підсобне господарство», термін, хоч і визнається тотожним, згідно роз'ясненню, викладеному у листі Держкомзему (від 05.04.2002 р. № 14-22-4/2080), але історично пов'язаним із застарілою радянською моделлю присадибної господарської діяльності [63]. На нашу думку вбачається, що така зміна назви господарств є цілком обґрунтованою, адже громадяни використовували для підсобного вирощування сільськогосподарської продукції не тільки земельні ділянки, надані для ведення особистого підсобного господарства, а й земельні ділянки з іншим цільовим

призначенням: для садівництва, сінокосіння, присадибні земельні ділянки тощо [14, с. 283].

Особливо вартий уваги Закон України «Про особисте селянське господарство», прийнятий 15 травня 2003 року № 742-IV. Даний нормативно-правовий акт визначає правову природу особистих селянських господарств. Легальне визначення ОСГ прямо міститься у цьому законі, а саме у статті 1, згідно якої особисте селянське господарство розглядається як форма господарської діяльності громадян, яка здійснюється без реєстрації юридичної особи. Цю діяльність можуть проводити окремі особи або члени однієї сім'ї, які проживають разом. Вона передбачає використання земельних ділянок та іншого майна для виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції [5, ст. 1].

Розглядаючи даний закон, можна побачити, що він допускає можливість реалізації надлишків продукції, а це в свою чергу свідчить про поєднання у правовому статусі ОСГ елементів як споживчого так і товарного виробництва. Узагальнення статей закону дозволяє визначити критерії для подальшого аналізу. До таких критеріїв можна віднести: суб'єктний склад (виключно фізичні особи, члени сім'ї); характер діяльності (сільськогосподарська); форма організації (відсутність статусу юридичної особи); направленість діяльності (задоволення особистих потреб) та реалізація надлишків продукції, виробленої ОСГ.

Щодо відсутності статусу юридичної особи у ОСГ, вартим уваги є зауваження, яке робить Н. І. Титова: «Особисте селянське господарство не є юридичною особою, але в той же час Закон використовує поняття «майно особистого селянського господарства», що є основною ознакою саме юридичної особи.» [51, с. 229]. На нашу думку, вказане зауваження демонструє нечіткість законодавчого визначення особистих селянських господарств і потребує більшої конкретизації. Пропозиції щодо цього питання містяться у підрозділі 3.3 кваліфікаційної роботи.

Перш ніж розпочати діяльність ОСГ, громадяни, які мають на меті створення особистого селянського господарства повинні отримати земельну ділянку. Земельні відносини особистих селянських господарств визначаються насамперед нормами Земельного кодексу України (далі – ЗКУ). У статті 33 ЗКУ, визначено, що земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства віднесено до земель сільськогосподарського призначення, поряд із землями фермерських господарств, садівництва, городництва тощо [2, ст. 33]. Із цього можна зробити висновок, що законодавець виходить з того, що ОСГ є повноцінним користувачем (або власником) земель сільськогосподарського призначення, а не «допоміжною» або «другорядною» категорією землекористувачів. У Земельному Кодексі, а саме у ст. 121, закріплені норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам. Для ведення особистого селянського господарства встановлено граничний розмір до 2,0 га у порядку безоплатної приватизації [2, ст. 121]. Судова практика, а саме постанова Верховного Суду від 11.12.2019 у справі № 805/181/17-а //, підтверджує як обов’язковість дотримання цієї межі, так і можливість її досягнення шляхом поетапного збільшення площі земельних ділянок у разі, якщо особа раніше реалізувала право на приватизацію в меншому обсязі [58]. Це дає змогу побачити, що земельно-правовий статус ОСГ поєднує в собі як елементи гарантій доступу до землі так і встановлення чітких земельних обмежень, покликаних запобігти концентрації значних масивів сільськогосподарських земель в одних руках під виглядом «особистого господарства». Вартим уваги є також, що аналізуючи норми статті 22 ЗК України щодо надання земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства, можна зрозуміти, що вони мають виключний характер [2, ст. 22]. Із цього можна зробити доволі логічний висновок, що земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства не можуть передаватись у власність чи надаватись у користування з інших категорій земель України.

Можна побачити на аналізі всього вищевикладеного, що правове регулювання ОСГ об'єднує положення аграрного, земельного та сімейного права. З одного боку, особисте селянське господарство (ОСГ) не вважається юридичною особою і не здобуває статусу суб'єкта господарювання згідно з аграрним законодавством. З іншого боку, воно діє як унікальний «колективний» учасник правових відносин. на територію та власність, які мають внутрішню організацію, систему управління і механізм розподілу результатів своєї діяльності.

Тут буде доволі слушним навести думку О. Паславської, яка вважає, що ОСГ можна розглядати як «новий та особливий суб'єкт земельних та аграрних відносин», який на рівні законодавства породжує низку питань щодо моментів правосуб'єктності, співвідношення з категорією «громадянин – власник земельної ділянки» та можливості розширення обсягу прав за рахунок господарської діяльності [41, с. 117–118]. Авторка наголошує, що фактичне визнання ОСГ суб'єктом земельних правовідносин (через можливість набувати земельну ділянку у власність або користування) поєднується при цьому з відсутністю чітких критеріїв відмежування від інших форм індивідуального землекористування, зокрема від садівницьких та городницьких ділянок [41, с. 118–120]. Аналіз правового режиму земель ОСГ, який наводить у своїй роботі О. Паславська, демонструє, що законодавство містить специфічні елементи щодо діяльності ОСГ: з одного боку, воно проголошує пріоритет цільового використання земельної ділянки «для ведення особистого селянського господарства», проте з іншого – фактично допускає широке коло видів діяльності, пов'язаних із виробництвом і реалізацією товарної продукції. Це підводить до висновку про «подвійну» природу правового статусу ОСГ, що поєднує соціальну функцію забезпечення продовольчих потреб сім'ї з економічною функцією дрібного товарного виробництва. Таких же думок дотримуються науковці М.Й. Малік та О.Г. Шпикуляк, які розглядають особисті селянські господарства як структурний елемент аграрного сектору, тісно пов'язаний з формуванням

середнього класу на селі та інститутом сімейних фермерських господарств [24, с. 11–13]. Аналізуючи статистичні дані, автори доводять, що особисті селянські господарства тривалий час залишалися основними виробниками окремих видів продукції (насамперед молока і картоплі) [35, с. 15–17]. Це зайвий раз підкреслює доволі вагому роль ОСГ на ринку сільськогосподарських товарів, при цьому виконуючи важливу соціальну функцію – формує «середній клас на селі», а також стимулюють зайнятість сільського населення в цілому.

Заслуговує на увагу також дослідження О.В. Дмитрика, який пропонує, у зв'язку з тим, що: «термін «особисте селянське господарство» втратив свій первісний зміст, ОСГ, щодо ОСГ більш доречно замість терміну «особисте селянське господарство» вживати термін «сімейне сільське господарство.»» [25, с. 57-58]. На наш погляд, дана авторська інтерпретація назви заслуговує на увагу, оскільки прямо підкреслює саме сімейний характер господарської діяльності такого сільського господарства. Хоча в той же час питання щодо такої назви можна вважати дискусійним, оскільки сам по собі характер «сімейності» не є унікальним серед господарств і не притаманний лише ОСГ. Як приклад можна навести сімейне фермерське господарство, де так само присутній «сімейний» характер.

Роль особистих селянських господарств в сучасних умовах доволі детально проаналізувала Х. А. Григор'єва у своїй роботі. Авторка виходить з того, що на початок 2024 року, Україна опинилася на порозі серйозної загрози втрати продовольчої безпеки. Подібна динаміка, на думку авторки, зумовлена не лише пандемічними чинниками та воєнними, а й також багаторічними негативними тенденціями стосовно розвитку аграрного сектору [21, с. 99–100]. На думку авторки, ОСГ можна розглядати як «особливий вид сільськогосподарської діяльності», який одночасно виконує виробничі, продовольчі, соціально-демографічні та культурні завдання в українському суспільстві протягом усього періоду державності» [21, с. 99–101]. Подібна характеристика Х. А. Григор'євої дозволяє представити правовий статус ОСГ

як інститут із ««подвійною» природою: з одного боку, це форма реалізації приватних прав громадян на землю й майно, а з іншого – інструмент реалізації публічних цілей держави щодо підтримки сільського населення та забезпечення продовольчої безпеки». Розглянувши статистичні дані Державної служби статистики, а також аналітики від Київської школи економіки, які наводить О. Заєць у своїй роботі, можна побачити, що вже у 2018 році в Україні налічувалося близько 3,9 млн особистих селянських господарств, які використовували приблизно 2,5 млн га сільськогосподарських угідь, тобто в середньому близько 0,64 га на одне господарство [27, с. 441–442]. У 2021 р. малі фермери та сільськогосподарські виробники забезпечували понад половину валового випуску сільськогосподарської продукції, у тому числі близько 9 % – фермерські господарства та 41,5 % – домогосподарства, що фактично охоплюють і ОСГ [27, с. 441]. У той самий час, офіційна статистика демонструє повільну, але стійку тенденцію до скорочення кількості таких господарств і площі належних їм земель: згідно статистиці Держстату за 01.01.2024 кількість ОСГ налічувалося 3 845,3 млн. [27, с. 441; 61]. Останні актуальні данні щодо зайнятості сільського населення ми можемо побачити у праці І. Прокопи. Згідно розрахунків вченого, на 2015 рік в ОСГ було зайнято приблизно 44–45% від всього сільського населення [46, с. 91]. У цих умовах питання вдосконалення правового статусу ОСГ, забезпечення рівного доступу до інструментів державної підтримки і можливостей участі у ринку землі набувають принципового значення для збереження їх соціально-економічного потенціалу.

Вартою уваги є думки О. Середи та К. Алексейчук, які пропонують розглядати особисте селянське господарство як «особливу форму господарсько-трудової діяльності сімейного об'єднання», засновану на приватній власності на землю, рухоме і нерухоме майно та особистій праці членів сім'ї, що спрямована на виробництво сільськогосподарської продукції для задоволення матеріальних і побутових потреб сім'ї [49, с. 1–2]. На нашу

думку, вказане визначення є більш вдалим, оскільки більш деталізує та розширює визначення, яке закріплене у ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» [5, ст. 1]. На основі аналізу праць О. Середи, К. Алексейчук, М. Маліка, О. Шпикуляка, С. Кальченка та положень Закону України «Про особисте селянське господарство» можна виокремити такі основні ознаки ОСГ:

1. Вид господарської діяльності, а не організаційно-правова форма підприємництва. ОСГ являє собою вид господарської діяльності, яка спрямована на виробництво, переробку і споживання сільськогосподарської продукції, а також реалізацію надлишків такої діяльності, однак така діяльність «не є формою підприємницької діяльності і не підлягає державній реєстрації» [49, с. 2–3; 35, с. 12].

2. Суб'єктний склад – виключно фізичні особи, пов'язані сімейними чи родинними відносинами. ОСГ може здійснюватися як індивідуально, так і членами сім'ї, які спільно проживають, при цьому юридичні особи не можуть бути суб'єктами ОСГ. Це прямо впливає зі ст. 1 Закону України «Про ОСГ» [5, ст. 1] і також наголошується окремо у наукових працях, де підкреслюється сімейний характер особистих селянських господарств [49, с. 1–2; 33, с. 68–70].

3. Земельна основа – обмежена площа ділянки для ведення ОСГ. Законодавство встановлює граничний розмір земельної ділянки для ведення ОСГ – як правило, до 2,0 га, переданих у власність або користування фізичній особі в порядку, визначеному земельним законодавством [5, ст. 5; 2, ст. 121].

4. Характер праці – особиста чи сімейна праця без найманих працівників у систематичному порядку. У роботах С. Кальченка зазначається, що ОСГ є не лише джерелом продовольчого забезпечення сім'ї, а й формою зайнятості сільського населення, яка не потребує формалізованого найму робочої сили, що притаманно підприємницьким структурам [33, с. 68–70].

5. Специфіка обліку та реєстрації. Ведення ОСГ не підлягає державній реєстрації як підприємницька діяльність; натомість законодавство передбачає

облік таких господарств органами місцевого самоврядування (сільськими, селищними, міськими радами) за місцем розташування земельної ділянки [5, ст. 6; 49, с. 2–3].

6. Спеціальний податковий режим доходів членів ОСГ. Доходи від реалізації продукції, вирощеної на земельних ділянках у межах норм безоплатної передачі, за загальним правилом не включаються до оподаткованого доходу фізичної особи (з урахуванням вимог пп. 165.1.24 Податкового кодексу України) [3, ст. 165].

Науковцями виділено ряд функцій, які притаманні саме ОСГ в сучасних умовах, а саме: отримання за рахунок високої якості робіт більшої кількості та вищої якості продукції з одиниці площі або голови продуктивної худоби; більш оперативна реалізація малими партіями свіжої продукції, що швидко псується; введення в користування і підвищення якості земельних ділянок, які не можуть використовуватись у великому виробництві; можливість більш повного використання в інтересах суспільства трудових ресурсів, не зайнятих у суспільному виробництві; вироблення продукції, яку неможливо або економічно недоцільно за існуючими технологіями вирощувати в умовах великого виробництва. Крім економічного значення, вчені-правники також виділяють соціальну роль ОСГ: формування господарського ощадного ставлення до землі та природи загалом; трудове виховання та професійна орієнтація молоді; формування професійних якостей сучасного підприємця, а саме: ініціативність, діловитість, самостійність, навички економічного і дбайливого ведення господарства; збереження національних традицій землеробства і ведення сільського господарства, збереження сільського укладу життя [27, с. 442; 14, с. 285–286].

Таким чином, навіть за умов поступового скорочення кількості ОСГ та їх частки у валовому виробництві, на що звертають увагу економісти-аграрники [35, с. 13; 33, с. 68–71], особисті селянські господарства продовжують виконувати надзвичайно важливу роль у забезпеченні

продовольчої безпеки, зайнятості сільського населення та стійкості сільських територій, особливо у кризові періоди.

С. Кальченко, аналізуючи сучасні перспективи розвитку ОСГ, також обґрунтовує необхідність концептуальної зміни державної політики з метою забезпечення переходу частини таких господарств на засади товарного виробництва, зберігаючи при цьому їхню роль як форми зайнятості та соціальної стабільності на селі [33, с. 68–71].

Отже, можна зробити висновок, що у сучасних наукових працях та наукових позиціях, особисте селянське господарство не ототожнюється ані з підприємницькою діяльністю, ані з фермерським господарством, а визнається самостійним інститутом аграрного права, який виконує специфічні соціально-економічні функції та може слугувати базою для формування сімейних ферм

Зняття мораторію із продажу землі та запровадження ринку землі не змінило безпосередньо визначення та правовий статус ОСГ, але суттєво вплинуло на земельну основу функціонування особистих селянських господарств: з'явилася можливість купівлі-продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення, у тому числі тих, що використовуються для ведення ОСГ, за умови дотримання встановлених лімітів концентрації земель у власності фізичних та юридичних осіб [10; 2, ст. 130–130-1]. Для малих господарств це створює як ризики, наприклад, можливість втрати земельної основи за борги чи внаслідок економічного тиску, так і потенційні можливості, такі як інвестування в розширення земельного масиву, консолідація ділянок, тощо.

Актуальні наукові дослідження сьогодення (зокрема, праці Х. Григор'євої та О. Заєця) відзначають, що в умовах ринку землі та воєнного стану ОСГ залишаються важливим резервом продовольчої безпеки, проте їх правовий статус потребує подальшого вдосконалення у таких напрямках як: посилення соціальних гарантій та страхового захисту членів ОСГ; визначення чітких механізмів добровільної трансформації ОСГ у сімейні фермерські

господарства та адаптації податкового режиму до змішаного (натурально-товарного) характеру виробництва [27, с. 440–444; 21, с. 99–105].

Узагальнюючи все вищевикладене у підрозділі, можна констатувати, що не дивлячись на виклики, із яким стикається Україна (пандемічні та воєнні), та трансформаційні процеси, поняття та ознаки особистого селянського господарства залишаються незмінними, однак при цьому виклики, які пов'язані зі збройною агресією РФ проти України, та тенденції скорочення ОСГ, доводять в зайвий раз необхідність зміни політики держави стосовно особистих селянських господарств, у першу чергу, в контексті державної підтримки, задля стимулювання розвитку ОСГ та збереженню їх ролі на селі.

1.2. Історичний розвиток інституту особистих селянських господарств в Україні

Історія ХХ ст. має під собою доволі численні зміни аграрної політики, і всі вони напряду впливали на правовий та економічний статус особистих селянських господарств. У сучасній історіографії підкреслюється, що для розуміння сучасного стану селянських господарств і вироблення ефективної аграрної політики необхідним є аналіз історичних форм селянського господарювання та їх взаємодії з владою упродовж ХІХ–ХХ ст. [36, с. 27–28]. Саме історичний досвід дозволяє виявити, чому на початок ХХІ ст. особисті селянські (підсобні, присадибні) господарства залишаються значущим, але при цьому структурно вразливим елементом аграрної системи.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, формувався феномен індивідуального селянського підприємництва, яке поступово витісняло суто общинні та феодально-залежні форми землекористування. Доволі цікавою є робота науковця С. Марченка. В роботі автор відзначає, що саме наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. утвердився тип заможного селянина-господаря, який став опорою національної державності на селі [36, с. 29]. У той самий час,

нерівномірність земельного забезпечення, домінування великого поміщицького землеволодіння та аграрне перенаселення зумовлювали потребу в цілеспрямованій реформі.

Столипінська аграрна реформа, яка була розпочата на початку XX ст., в першу чергу була орієнтована на посилення ролі індивідуального селянського господарства як економічно життєздатного суб'єкта сільського господарства. За спостереженнями С. Марченка, ця реформа «посилила роль і значення селянського господарства у сільськогосподарському виробництві» та «передбачала надання пріоритету одноосібним економічно життєздатним господарствам» [36, с. 28]. На думку О. В. Ходаківської та О. М. Могильного, дана реформа сприяла «..приведенню структури землеволодіння одноосібних господарств у відповідність до ринкових умов того часу, і в той самий час, підвищенню продуктивності сільського господарства» [36, с. 28].

Також, на нашу думку, вартим уваги є дослідження М. Шульги та Б. Даниленко, в якому порівняно столипінську реформу та земельну реформу України. Порівняння обох реформ показує їх схожість в деяких моментах, а саме: обидві реформи реалізовувалися в подібному історичному контексті — переходу від колективних або напівколективних форм господарювання до індивідуальних форм на основі приватної власності на землю [56, с. 71]. Автори окремо зауважують, що метою столипінської реформи було «створення соціальної опори у вигляді селянського середнього класу — міцних одноосібних господарів, що мали стати повноцінними учасниками ринкових відносин» [56, с. 71–72]. Аналіз вищенаведених досліджень та праць науковців, дозволяють зробити висновок, що вже на початку XX ст. простежуються ключові елементи майбутнього інституту особистого селянського господарства: зосередження землі в руках окремої сім'ї, відповідальність за результати власної праці та орієнтація на підвищення продуктивності при збереженні традиційного укладу.

Однак, історичні та політичні потрясіння початку XX століття, такі як вбивство П. Столипіна та початок Першої світової війни — не дали

можливості повною мірою реалізувати потенціал вищезгаданої реформи. Як зазначає С. Марченко, «війна справила руйнівний вплив на сільське господарство та істотно загальмувала розгортання започаткованих перетворень» [36, с. 28].

Революційні події 1917–1921 рр. не могли не вплинути на аграрну сферу життя людей. Вони супроводжувалися нестабільністю політичних режимів, частою зміною влади, що обумовлювало й часту зміну аграрної політики, зокрема в частині правового режиму землі та статусу селянського господарства. Жовтневий переворот та затвердження влади більшовиків, одразу призвели до скасування права приватної власності на землю і, відповідно, до абсолютної невизначеності подальшої долі селянського господарства та селянина [36, с. 29, 32]. Націоналізація землі та подальше запровадження політики «воєнного комунізму», як справедливо зазначає С. Марченко, «абсолютно не сприяли розвитку селянських господарств» [36, с. 29]. Перегини політики воєнного комунізму, насамперед, конфіскаційна та заготівельна політики й надмірний адміністративний тиск, змусили радянську владу вдаватися до певного компромісу з ринком. У цьому контексті НЕП розглядається як тимчасове відновлення умов для розвитку селянського господарства: перехід до продподатку та часткова легалізація приватної ініціативи сприяли «певному відновленню селянського господарства і зростанню обсягів сільськогосподарського виробництва у середині 20-х років ХХ ст.» [36, с. 29]. При цьому, як підкреслює науковець, позитивні економічні результати НЕПу все одно не стали вирішальним аргументом для більшовицької «політики партії», що обумовило подальший перехід до політики суцільної колективізації [36, с. 29].

Перехід до політики суцільної колективізації та розкуркулення фактично означало повну зміну моделі селянського господарства. У вищезгаданій праці С. Марченка зазначається, що суцільна колективізація та кампанія розкуркулення зумовили «знищення господаря на селі, викорінення самої традиції одноосібного господарювання» [36, с. 29]. Колгоспно-

радгоспна система розглядала підсобне господарство колгоспників як другорядне джерело продовольства, на яке держава реагувала переважно через фіскальні та адміністративні механізми, а не через стимулюючу підтримку.

Вартим уваги в історії особистих (присадибних) селянських господарств є період «відлиги» (середина 1950-х – початок 1960-х рр.), коли поєднувалися окремі спроби поліпшення становища села з ідеологічною кампанією фактичного згортання особистих присадибних господарств. А. Савченко детально аналізує «кампанію наступу на особисті присадибні господарства українського селянства у роки відлиги», підкреслюючи її системний характер [47, с. 123–124]. На рівні офіційної «політики партії» особисте господарство трактувалося як тимчасовий пережиток буржуазного минулого, який має зникнути в умовах «побудови комунізму». Як зазначає Савченко, у наукових працях і партійних документах тієї пори, постійно наголошувалося, що в майбутньому селяни нібито не будуть задовольняти свої потреби в овочах і картоплі за рахунок власних ділянок, оскільки останні мають перетворитися лише на простір для організації побуту — сади, ягідники та квітники як «прикраса» життя колгоспників [47, с. 126]. Ця ідеологічна «постанова» безпосередньо впливала на практичні заходи щодо обмеження присадибного сектору. Реалізація подібних «партійно-ідеологічних» постанов, на практиці, як показує А. Савченко, призвела до ухвалення державних рішень, спрямованих на різке зменшення площі присадибних наділів та так зване «відрізання городів» [47, с. 126]. Місцевим органам доручалося здійснити перевірку відповідності фактичних розмірів присадибних ділянок установленим нормативам і, у разі виявлення «надлишків», відрізати будь-які, навіть мінімальні, додаткові клаптики землі [47, с. 126]. Одночасно знижувалися норми площі земель, що могли перебувати в користуванні колгоспників для ведення присадибного господарства, що ще більше обмежувало можливості самозабезпечення селян продовольством. Іншим елементом цієї кампанії були заходи щодо

скорочення поголів'я великої рогатої худоби в особистій власності селян. На підставі аналізу промов партійних керівників і свідчень істориків-аграрників А. Савченко наводить приклади адміністративної кампанії «закупівлі» корів у селян під гаслами часткового переходу до комунізму [47, с. 126–127]. Селянам пропонувалося продавати своїх корів колгоспам, а молоко отримувати «на трудовні», що на практиці означало втрату реальних гарантій продовольчої безпеки домогосподарства. Реакцією селян стало масове вдавання до «демпінгового продажу» дійних корів з метою отримання хоча б мінімального доходу, а також поширення практики, коли кілька дворів об'єднувалися і тримали одну корову на декілька господарств [47, с. 127]. Такі форми самоорганізації свідчать про намагання селян зберегти хоча б мінімальний рівень особистого господарювання в умовах системного адміністративного тиску.

У роки горбачовської перебудови було запроваджено нові форми організації праці, зокрема різновид підрядних угод, які частково легалізували індивідуальну ініціативу в аграрній сфері [36, с. 30]. При цьому, колгоспам дозволялося закуповувати у населення худобу й птицю в рахунок виконання державних планів заготівель [36, с. 30]. Це свідчило про прагнення радянського керівництва більш відкрито залучити підсобні господарства до забезпечення державних потреб у продукції, але не змінювало їх підлеглого статусу. Таким чином, до кінця 1980-х рр. радянська модель залишалася внутрішньо суперечливою: селянські особисті господарства фактично забезпечували значну частку продовольства, проте не отримували відповідного визнання та підтримки з боку держави [36, с. 30, 32].

Переломним періодом стали 1990-ті роки. Як зазначає С. Марченко, саме тоді на законодавчому рівні було задекларовано потребу відродження селянства як «господаря землі» та визнано приватну власність на землю [36, с. 32]. Одним із важливих кроків став процес приватизації земельних ділянок, що почався з 1993 р. і охопив, зокрема, земельні ділянки, надані громадянам для ведення особистого підсобного господарства та для будівництва й

обслуговування житлового будинку й господарських споруд (присадибні ділянки) [36, с. 30]. Це створило правові передумови для формування сучасного інституту особистого селянського господарства в умовах незалежної України.

З проголошенням незалежності України та розгортанням земельної реформи 1990-х років на законодавчому рівні було задекларовано курс на відродження селянства як «господаря землі» та формування нової економічної та аграрної політики на селі. У підсумкових висновках дослідження С. Марченка підкреслюється, що в 1990-ті роки держава, визнавши приватну власність на землю, поставила за мету формування нового типу сільського господаря — власника земельної ділянки, але у той самий час, орієнтувала аграрну політику насамперед на розвиток фермерських господарств і корпоративних суб'єктів, тоді як підсобні (особисті) господарства залишалися поза центром уваги [36, с. 30, 32]. Одним із важливіших сучасних етапів в еволюції особистих селянських господарств стало прийняття Земельного кодексу України 2001 року, в якому вперше на рівні кодифікованого акту було закріплено термін «особисте селянське господарство» як підставу надання громадянам земельних ділянок із земель сільськогосподарського призначення [2, ст. 33]. У науковій літературі наголошується, що поява в Земельному кодексі окремого виду цільового призначення земель — «для ведення особистого селянського господарства» — означала перехід від радянської моделі особистих підсобних господарств колгоспників до якісно нового інституту, пов'язаного з приватною власністю на землю та самостійним розпорядженням результатами господарювання [41, с. 118–119; 49, с. 1–2]. Подальший етап закріплення правового статусу особистих селянських господарств пов'язаний із прийняттям Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 № 742-IV, який став спеціальним актом аграрного законодавства щодо ОСГ. У статті 1 даного Закону вперше з'являється легальне визначення ОСГ [5, ст. 1]. Закон прямо закріплює непідприємницький характер такої господарської діяльності за

умови, що площа земельної ділянки не перевищує 2 гектари, і при цьому допускає добровільний перехід до підприємницької форми господарювання (фермерського або іншого суб'єкта) [5, ст. 1, 5]. Таким чином, у період 1990–2003 рр. відбулася трансформація радянського інституту особистих підсобних господарств у сучасний інститут особистого селянського господарства, який ґрунтується на приватній власності громадян на землю та сімейній організації праці. Науковці слушно підкреслюють, що прийняття Земельного кодексу 2001 року та Закону про ОСГ 2003 року радикально змінило юридичну конфігурацію цієї форми господарювання: ОСГ було визнано окремим, «новим та особливим суб'єктом земельних та аграрних відносин», для якого встановлено специфічний правовий режим земельних ділянок [41, с. 118–119].

Розглядаючи науковців та їх праці періоду 2000–2010-х років, можна побачити, як особисте селянське господарство розглядалося як комплексний та функціональний інститут, який поєднує виробничу, соціальну та екологічну складові. О. Паславська, аналізуючи правовий режим земельних ділянок ОСГ, характеризує ОСГ як «новий та особливий суб'єкт земельних та аграрних відносин», який з'явився внаслідок реформування земельних відносин та переходу до приватної власності на землю; при цьому особлива увага приділяється тому, що земельні ділянки для ведення ОСГ надаються громадянам як у приватну власність, так і у користування, а їхній правовий режим має забезпечувати стабільність сімейного землекористування [41, с. 118–120]. Дослідниця підкреслює, що поєднання приватної власності на земельну ділянку з непідприємницьким характером діяльності створює комплексну правову природу ОСГ, у якій перехресчуються норми земельного, аграрного та фінансового права [41, с. 120–121].

Наступним можна вважати етап еволюції інституту особистих селянських господарств пов'язаний із упровадженням ринку земель сільськогосподарського призначення та функціонуванням ОСГ в умовах воєнного стану. Прийняття Закону України від 31.03.2020 № 552-IX «Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» стало завершенням багаторічного мораторію на відчуження сільськогосподарських земель і визначило правові засади купівлі-продажу таких земель, у тому числі земельних ділянок, що використовуються для ведення особистого селянського господарства [10]. Закон, зокрема, встановив поетапне відкриття ринку земель для громадян України з обмеженням максимальної площі земель у власності однієї особи та заборону набуття сільськогосподарських земель у власність іноземцями [10]. Для ОСГ це означало перехід від режиму переважно «замороженої» приватної власності до можливості більш активного розпорядження земельними ділянками, включаючи їх купівлю-продаж, заставу та інші цивільно-правові угоди, що об'єктивно посилило як потенціал розвитку, так і ризики втрати земельного ресурсу соціально вразливими категоріями селян. О. Заєць у своїй праці наводить такі дані: на 2021 рік домогосподарства (фізичні особи) виробляли 41,5 % сільськогосподарської продукції, домінуючи в тваринництві, виробництві картоплі та овочів; ця тенденція, на думку автора, зберігається й у період воєнного стану та становить підґрунтя продовольчої безпеки України [27, с. 440–441]. Разом з тим автор наводить також і офіційну статистику, яка свідчить про повільну, але стійку тенденцію до скорочення кількості особистих селянських господарств: на 2018 рік налічувалося близько 3,9 млн ОСГ із 2,5 млн га угідь, а на 1 січня 2024 року кількість таких господарств зменшилася та становила 3,8453 млн [27, с. 441–442].

Щодо обчислення продукції, на нашу думку, слушним є уточнення О.В. Дмитрика, що «...при обчисленні стандартного випуску продукції враховується вартість основної та побічної продукції сільського господарства, яка була реалізована за межі аграрного господарства або використана ним для внутрішньогосподарського споживання, а також вартість зміни її запасів. У вартості продукції не враховуються отримані господарством прямі дотації та субсидії, страхові відшкодування, а також

сплачені податки на продукцію, зокрема податок на додану вартість» [25, с. 78; 63].

У своїй роботі О. Заєць робить висновок, що в сучасних умовах ОСГ цілком вписуються в європейську аграрну систему виробництва як форма малого сімейного господарювання, яка поєднує виробничу, соціальну та екологічну функції [27, с. 440–444]. Автор обґрунтовує необхідність удосконалення правового режиму земельних ділянок для ведення ОСГ (зокрема, комплексного характеру такого режиму, можливості будівництва житлових будинків садибного та готельного типу на цих землях) і запровадження повноцінної державної підтримки ОСГ на рівні інших сільськогосподарських товаровиробників, у тому числі шляхом доступу до системи прямої бюджетної підтримки, страхування та інших інструментів, характерних для Спільної аграрної політики ЄС [27, с. 442–444]. У довгостроковій перспективі це дозволило б узгодити інститут ОСГ із європейськими моделями сімейних фермерських господарств, не порушуючи при цьому його специфіки як форми господарювання, зорієнтованої насамперед на задоволення особистих потреб.

Отже, в період 2020–2025 рр. інститут особистих селянських господарств розвивається в умовах поєднання трьох факторів, таких як: відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення, воєнного стану та євроінтеграційних процесів. Такі «процеси» додають актуальності питанню удосконалення правового статусу ОСГ, у першу чергу у частині правового режиму земель, можливостей забудови території ОСГ, та доступу до державної підтримки.

1.3 Порівняльний аналіз особистих селянських господарств з іншими формами аграрного господарювання

У сучасній аграрній системі України особисті селянські господарства (ОСГ) існують поряд із фермерськими підприємствами, різноманітними видами сільськогосподарських компаній, такими як товариства, приватні

фірми та агрохолдинги, а також сільськогосподарськими виробничими та обслуговуючими кооперативами. Вони не тільки конкурують, але й взаємно підтримують один іншого, виконуючи різноманітні економічні та соціальні ролі. Для належного порівняння особистих сільськогосподарських господарств з іншими формами доцільно використовувати системний підхід і розглядати їх за кількома основними критеріями, такими як: суб'єктний статус, правовий режим земель, майнова база та відповідальність, податковий режим і участь у ринковому обороті, рівень товарності та соціальна функція.

Розглядаючи особисті селянські господарства та порівнюючи їх із іншими формами господарства, в першу чергу потрібно визначити як законодавець характеризує ОСГ. Як вже було зазначено у підрозділі 1.1 кваліфікаційної роботи, стаття 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» визначає ОСГ як форму господарської діяльності фізичних осіб, що здійснюється без створення юридичної особи з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, а також реалізації її надлишків [5, ст. 1]. У літературі підкреслюється, що ОСГ за родинним складом близьке до фермерського господарства, однак істотно відрізняється від нього відсутністю підприємницьких засад та переважно нетоварним характером діяльності [51, с. 230]. Із цього можна зробити висновок, що законодавець закріплює гібридний статус: із одного боку ОСГ допускають можливість виходу на ринок, але при цьому вони не визнаються повноцінними суб'єктами підприємництва.

На відміну від ОСГ, фермерське господарство законодавцем визнається навпаки - формою підприємницької діяльності громадян, спрямованої на виробництво товарної сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку [6, ст. 1]. Створення фермерського господарства потребує державної реєстрації як юридичної особи або фізичної особи – підприємця, а внутрішня організація (органи управління, компетенція, порядок прийняття рішень) визначається статутом чи договором

[6, ст. 3, 8]. Тобто фермерське господарство спочатку вбудоване в підприємницьке середовище, тоді як ОСГ перебуває ніби «на порозі» бізнесу.

Вартою уваги є думка О.В. Дмитрика, який у своїй праці зауважує, що: «...фермерське господарство (ФГ) відрізняється від особистого селянського господарства перш за все метою функціонування. Якщо в ОСГ це покриття річного споживчого бюджету членів домогосподарства, то у ФГ – виробництво товарної продукції» [25, с. 33].

У вищенаведеній праці також міститься ґрунтоване дослідження автори, який виділяє декілька важливих елементів відмінності між особистими селянськими та фермерськими господарствами. Наприклад: «ФГ поєднують ведення сільськогосподарського виробництва на власній (в основному) і на орендованій землі, в той самий час земельні ділянки для ведення ОСГ в основному надаються громадянам у власність; для садівництва – у власність, довічно успадковане володіння і (або) в оренду; для городництва надаються місцевими органами влади тільки в оренду» [25, с. 34]. «Праця в ФГ – це основна або єдина сфера прикладання праці членів селянської родини, а в особистому селянському господарстві для більшості зайнятих в ньому працездатних – цілорічна, яка може бути основною чи вторинною зайнятістю. Праця в садівництві, городництві є не тільки вторинною сферою зайнятості, а й сезонною роботою, в обсязі набагато меншому, ніж праця в особистому селянському господарстві» [25, с. 34-35].

Сільськогосподарські підприємства корпоративного типу (товариства з обмеженою відповідальністю, приватні підприємства, акціонерні товариства) є ще більш віддаленими від ОСГ. Для них характерними є формалізований статус юридичної особи, статутний капітал, поділ на учасників (акціонерів) і найманих працівників, складна система органів управління. Теж саме стосується і колективних сільськогосподарських підприємств. У п. 2 статті 1 ЗУ «Про колективне сільськогосподарське підприємство» прямо вказано, що колективні с/п є юридичною особою, що чітко відрізняє від ОСГ, які такого статусу не мають [4, ст. 1].

У цьому порівнянні ОСГ має на меті задоволення власних потреб, вони повністю «прив'язані» до домогосподарства і не потребують жодної організаційно-правової «оболонки», що спрощує можливості для початку діяльності, але при цьому звужує можливості її масштабування.

Можна зробити такий висновок, що така модель має як переваги, так і ризики. З одного боку, низький поріг входу дає змогу залучати до виробництва найширший прошарок сільського населення, у тому числі соціально вразливі групи. З іншого боку, невизначеність підприємницької природи діяльності ОСГ створює проблеми для його інтеграції в ринок, доступу до кредитів, програм державної підтримки та захисту прав як малого виробника. Порівняно з фермерськими господарствами та колективними сільськогосподарськими підприємствами, ОСГ виявляється «формально непідприємницьким», але фактично частково бере участь у підприємницькому обороті.

Земельні ділянки для ведення ОСГ належать до земель сільськогосподарського призначення [2, ст. 22]. Громадяни України мають право одержати такі ділянки у власність з обмеженням площі до 2,0 га [2, ст. 121], а також можуть орендувати земельні ділянки для ведення ОСГ [2, ст. 33]. Як доволі справедливо зазначає О. Паславська, земельні ділянки ОСГ передаються у власність чи надаються у користування саме фізичним особам, і це підкреслює домогосподарський, а не корпоративний характер відповідного інституту [41, с. 118–120]. Як правило, ділянки для ведення ОСГ виділяються як у сільській місцевості, так і в містах та селищах в індивідуальному порядку, також на власний розсуд використовуються кожним домогосподарством [25, с. 34]. У той самий час фермерські господарства мають іншу земельну правову природу. Землі фермерського господарства можуть належати як громадянам – членам господарства, так і самому фермерському господарству як юридичній особі [6, ст. 12]. Для фермерських господарств земельні ділянки виділяються із земель державного

запасу та резерву, а розширення здійснюється за рахунок приєднання орендованих земельних паїв населення [25, с. 34].

Якщо казати про «майнову» основу ОСГ, то вона прямо закріплена в статті 6 ЗУ «Про особисті селянські господарства», та визначає, що до майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, належать земельні ділянки, жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку [5, ст. 6]. Оскільки ОСГ не є юридичною особою, відповідальність за зобов'язаннями, пов'язаними з веденням господарства, напряду торкається особистого майна членів сім'ї. У той самий час, Закон встановлює, що майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону [5, ст.6]. У науковій літературі це розглядається як одна з головних відмінностей ОСГ від фермерських господарств і аграрних підприємств, де діє принцип відносного відокремлення майна суб'єкта від особистого майна учасників [44, с. 129–131].

У той час, у ФГ за загальним правилом, відповідальність обмежується майном самого господарства, а особисте майно членів залучається лише у передбачених законом або статутом випадках [6, ст. 14–15]. У виробничих та обслуговуючих кооперативах основні ризики для членів пов'язані з пайовими внесками, при цьому масштаб відповідальності є прогнозованим та більш «формалізованим».

У колективних сільськогосподарських підприємствах, згідно ст. 7 ЗУ «Про колективне сільськогосподарське підприємство», об'єктами права колективної власності підприємства є земля, інші основні та оборотні засоби виробництва, грошові та майнові внески його членів, вироблена ними

продукція, одержані доходи, майно, придбане на законних підставах. Об'єктами права власності підприємства є також частки у майні та прибутках міжгосподарських підприємств та об'єднань, учасником яких є підприємство [4, ст. 7].

Майно у підприємстві належить на праві спільної часткової власності його членам. Суб'єктом права власності у підприємстві є підприємство як юридична особа, а його члени - в частині майна, яку вони одержують при виході з підприємства [4, ст. 7].

Податковий статус ОСГ також є одним із критеріїв відмежування ОСГ від інших форм господарювання. Податковий кодекс України передбачає, що до оподатковуваного доходу фізичної особи не включаються доходи від продажу власної сільськогосподарської продукції, вирощеної на земельних ділянках для ведення ОСГ у межах установлених норм площі (зокрема до 2,0 га) та за наявності документів, що підтверджують право власності чи користування [3, п. 165.1.24]. Із цього можна зробити висновок, що держава, реалізуючи фіскальну політику, фактично признає саме «домогосподарську модель» особистих селянських господарств: до певного обсягу діяльності держава не вимагає повної фіскалізації доходів ОСГ, розглядаючи їх як продовження особистого споживання.

С. Константиновський слушно зауважує, що така модель призводить до збереження значного сегмента напівринкової діяльності ОСГ, коли продукція реалізується без повноцінного обліку, що створює нерівні умови конкуренції між ОСГ, з одного боку, та фермерськими господарствами та підприємствами – з іншого [34, с. 219–221].

Такі ж думки ми маємо нагоду побачити у праці М. Покальчука: автор, порівняючи ОСГ з іншими формами господарювання, підкреслює, що за обсягами виробництва та участю в забезпеченні продовольчої безпеки ОСГ фактично виступають важливим сегментом національного аграрного ринку, але юридично залишаються «непідприємницькими», що обмежує їх включення до системи державної підтримки та програм розвитку сільських

територій [44, с. 129–131]. Це призводить до ситуації на ринку, коли ОСГ конкурують з аграрними підприємствами на ринку продукції, але не мають достатньо ресурсів та підтримки з боку держави задля їх конкурентоспроможності.

Якщо порівнювати фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства зі ОСГ, то вони зазвичай інтегровані в систему загального або спрощеного оподаткування як платники податків. Для них участь у ринку є важливою умовою існування, тоді як для ОСГ участь у ринковому обороті носить допоміжний, але не дивлячись на це - систематичний характер.

Особисті селянські господарства у порівнянні з крупними аграрними підприємствами та агрохолдингами, все ж залишаються переважно локалізованими виробниками, орієнтованими на місцеві ринки, сімейне споживання та обмежені канали збуту. У той самий час для фермерських господарств характерною є більш висока товарність, можливість укладення довгострокових контрактів, використання інструментів аграрного страхування, кооперації, логістичних сервісів. У свою чергу кооперативи, створюють можливості для «колективного входу» дрібних виробників на організовані ринки, чим потенційно можуть компенсувати слабку позицію окремих ОСГ. Одна із головних відмінностей ОСГ полягає не лише в юридичному статусі, а й у типі економічної діяльності. Для аграрних підприємств і фермерських господарств домінує логіка максимізації прибутку та рентабельності, тоді як для більшості ОСГ переважає логіка економії витрат домогосподарства та диверсифікації джерел існування. Саме тому повна «комерціалізація» ОСГ є небажаною: їхня соціальна місія – пом'якшення ризиків бідності, підтримка зайнятості сільського населення, збереження сільського способу життя – потребує збереження простору для непідприємницької діяльності.

У роботах економістів і правників неодноразово підкреслюється, що саме ОСГ часто стають «подушкою безпеки» в періоди економічних криз,

воєнних дій та структурних трансформацій аграрного сектору [35, с.11–19; 27, с. 440–444].

Порівняно з фермерськими господарствами та аграрними підприємствами, які орієнтовані на ринок, ОСГ більш чутливі до соціальних ризиків, але при цьому краще адаптуються до нестабільності через гнучкість виробництва, використання сімейної праці, мінімальні трансакційні витрати. Саме тому в сучасних умовах доцільно не протиставляти ОСГ іншим формам господарювання, а розглядати їх як елемент багаторівневої структури аграрного сектору, який потребує якісного правового регулювання.

Висновки до розділу 1

У першому розділі кваліфікаційної роботи було з'ясовано, що інститут особистих селянських господарств сформувався на перетині кількох історичних і правових традицій. На матеріалах аналізу та дослідження дореформеного, радянського та пострадянського періодів показано, що сучасні особисті селянські господарства пройшли складний шлях історичних змін. ОСГ не є «випадковою» конструкцією законодавця, а є результатом доволі тривалого еволюційного розвитку форм присадибного й дрібнотоварного господарювання селянських домогосподарств. З'ясовано, що зміна політико-правових режимів (від імперського та радянського до періоду незалежної України та сучасності) супроводжувалася зміною правового статусу селянського господарства, однак при цьому доволі сталими залишилось кілька базових елементів, а саме: закріплення землі за сім'єю, поєднання виробництва і споживання, використання особистої праці. Саме ці елементи поступово були інтегровані у сучасне законодавче визначення ОСГ.

Також було розкрито саму теоретичну сутність категорії «особисте селянське господарство» як форми діяльності сільських домогосподарств. У підрозділі 1.1 систематизовано основні ознаки ОСГ, такі як: сімейний характер ведення господарства, поєднання виробництва й особистого

споживання продукції, відсутність статусу юридичної особи, обмежений розмір земельної ділянки, автономність у прийнятті господарських рішень.

Було комплексно досліджено співвідношення правового статусу ОСГ з фермерськими господарствами, сімейними фермерськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативами. Також було з'ясовано, що ОСГ на відміну від фермерського господарства та колективного сільськогосподарського підприємства, ОСГ не потребують державної реєстрації як юридична особа, та не передбачає обов'язкової мети отримання прибутку.

Аналіз першого розділу роботи, дозволяє вважати виконаними такі завдання нашого дослідження як:

- *розкрито* теоретичну сутність категорії «особисте селянське господарство» як форми сільськогосподарської діяльності сільських домогосподарств;
- *з'ясовано* історико-правові передумови виникнення та розвитку інституту особистих селянських господарств;
- *досліджено* та проаналізовано співвідношення правового статусу особистих селянських господарств із правовим статусом фермерських господарств, сімейних фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів та сільськогосподарських колективних господарств

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

2.1. Законодавча база регулювання особистих селянських господарств в Україні

Законодавча база , яка регулює діяльність особистих селянських господарств в Україні представляє собою доволі комплексну систему норм, до якої відносяться нормативно-правові акти земельного, аграрного, цивільного, податкового й соціального законодавства. Законодавець розглядає особисті селянські господарства із одного боку, в якому ОСГ є вагомим виробником сільськогосподарської продукції та важливим елементом продовольчої безпеки, а з іншого – законодавець підкреслює їх непідприємницький, так званий «домогосподарський» характер.

Як було неодноразово підкреслено в роботі, нормативно-правовим актом, який безпосередньо стосується особистих селянських господарств, є ЗУ «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р. № 742-IV [5].

Земельне законодавство визначає земельну, а також майнову основу ОСГ. Земельний кодекс України встановлює категорію земель для ведення особистого селянського господарства, правила їх набуття у власність та користування, безоплатні норми передання земельних ділянок громадянам, порядок зміни цільового призначення та обмеження в обігу [2, ст. 33, 121–122]. Саме через норми ЗКУ можна побачити типову модель правового становища ОСГ, а саме: приватна власність на земельну ділянку з цільовим використанням для задоволення особистих потреб сім'ї, можливістю виробництва товарної продукції та обмеженнями її відчуження. Запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення Законом України № 552-IX посилює значення цих норм, оскільки створило для власників ОСГ-земель нові можливості участі у цивільному обороті, але

водночас загостило питання недопущення надмірної концентрації земельних масивів у великих аграрних суб'єктів [10].

Важливою гарантією для ОСГ виступає пп. 165.1.24 п. 165.1 ст. 165 ПКУ, відповідно до якого до загального оподаткованого доходу фізичної особи не включаються доходи від продажу власної сільськогосподарської продукції, вирощеної, виготовленої чи переробленої на земельних ділянках для ведення ОСГ, за дотримання встановлених законодавством умов щодо площі земель та граничних сум доходу [3, п. 165.1.24]. Науковий аналіз податкових механізмів детінізації доходів фізичних осіб показує, що саме ця пільга відіграє подвійну роль: з одного боку, вона захищає дрібних виробників, які працюють на невеликих площах землі, від надмірного фіскального тиску, з іншого – створює спокусу для використання ОСГ як каналу для заниження та «розпорошення» доходів [45, с. 395–396].

Спроба більш жорсткого оподаткування доходів від реалізації сільськогосподарської продукції населенням була здійснена в рамках законопроекту № 5600. Первісна редакція передбачала оподаткування доходів уже за наявності земельної ділянки площею понад 0,5 га, що фактично охоплювало б значну кількість малозабезпечених селян, у тому числі власників ОСГ. Як слушно зауважує М. Й. Поляков, така модель викликала обґрунтовану критику, і в процесі доопрацювання законодавець відмовився від площинного критерію, зосередившись на обсязі доходу (перевищення певного кратного розміру мінімальної заробітної плати) [45, с. 396–397]. Дослідник підкреслює, що запропонований механізм детінізації має бути максимально простим, не створювати надмірних бар'єрів для платників та не провокувати ухилення від виконання податкових обов'язків [45, с. 402]. У контексті ОСГ це означає потребу в такому законодавчому рішенні, яке б не знищувало їх соціальну функцію та не змушувало дрібних виробників масово переходити в тінь.

Особливої уваги заслуговує взаємодія правового статусу ОСГ із законодавством про фермерські господарства. ЗУ «Про фермерське

господарство» закріплює можливість створення сімейного фермерського господарства на основі переоформлення діяльності члена особистого селянського господарства, за умови його реєстрації як фізичної особи-підприємця та укладення відповідного сімейного договору [6, ст. 1, 8]. Таким чином, на рівні законодавчої техніки створено так званий «місток» між непідприємницькою формою господарювання (ОСГ) та підприємницькою (фермерське господарство). Аналізуючи її, дослідники справедливо вказують на те, що фактична межа між цими формами залишається розмитою, адже як ОСГ, так і малі фермерські господарства у багатьох випадках функціонують у схожих масштабах. В Україні досі існує плутанина щодо того, кого ми визначаємо як малі сільгоспвиробники/фермери [40, с. 4]. У дослідженні Київської школи економіки виділено щонайменше чотири групи виробників – фермерські господарства-юридичні особи, сімейні фермерські господарства-ФОП, особисті селянські господарства та інші дрібні виробники, – які у сукупності можуть бути віднесені до сегменту «малих фермерів», що додатково ускладнює проведення чітких правових меж між ними [40, с. 4].

Важливе та особливе місце у законодавчій базі стосовно ОСГ, належить нормам про сільський зелений туризм. Закон про ОСГ прямо передбачає можливість здійснення такої діяльності в межах особистого селянського господарства [5, ст. 1]. Однак, як справедливо відзначають О. В. Гафурова та інші автори, правове регулювання цієї сфери є фрагментарним: велика кількість загальних нормативно-правових актів, які не враховують специфіку сільського зеленого туризму, призводить до відсутності єдиного категоріального апарату та автоматичної підміни понять [16, с. 21–22]. На рівні законодавства паралельно використовуються різні терміни («екологічний (зелений) туризм», «сільський туризм» тощо), тоді як для власників ОСГ фактично не встановлено спеціалізованої моделі правового статусу в цій сфері [43, с. 137].

Особливу увагу приділено в науковій літературі відмежуванню підприємницької та непідприємницької діяльності в межах ОСГ при наданні туристичних послуг. У дослідженні О. В. Гафурової доволі справедливо обґрунтовується необхідність законодавчого встановлення чітких критеріїв для такого розмежування, зокрема щодо обсягу послуг, кількості місць розміщення, характеру харчування та джерел сировини [16, с. 22, 26]. На думку авторки, діяльність у сфері сільського зеленого туризму має залишатися допоміжною, доповнюваною до основного призначення ОСГ і не перетворюватися на самостійний вид підприємницького бізнесу; в іншому разі члени ОСГ повинні реєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності [16, с. 26]. Такі ж самі погляди містяться й у більш нових дослідженнях, де підкреслюється, що саме нечіткість критеріїв спричиняє правову невизначеність і створює ризики для як власників ОСГ, так і для контролюючих органів [43, с. 138].

На тлі наведеної «фрагментарності регулювання» окремі законодавчі ініціативи спрямовано на систематизацію правового статусу ОСГ, насамперед у контексті зеленого туризму. О. В. Гафурова позитивно оцінює ідею внесення змін до Закону про ОСГ (законопроект № 2232-а), якими пропонувалося обмежити діяльність у сфері сільського зеленого туризму використанням майна ОСГ, розміщенням туристів у житлових будинках садибного типу, розташованих у сільській місцевості, та переважним використанням продуктів, вирощених або вироблених у господарстві власника [16, с. 22, 24]. На її думку, встановлення таких критеріїв одночасно легалізує частину фактично здійснюваної діяльності та збереже непідприємницький характер ОСГ.

Спеціальні закони, які викликані періодом воєнного стану також вплинули на законодавчу базу ОСГ. Наприклад, ЗУ № 2145-ІХ, який спрямований на забезпечення сталого функціонування аграрного сектору в умовах воєнного стану, передбачив деякі спрощення у сфері земельних відносин, процедур погодження та продовження прав користування [11]. Не

дивлячись на те, що вищенаведені положення мають загальний характер і стосуються не тільки ОСГ, вони створюють додаткові гарантії для збереження виробничого потенціалу дрібних землевласників, які часто не мають достатніх ресурсів для оперативного реагування на зміни регуляторного середовища. У поєднанні з уже згаданими податковими пільгами та можливостями кооперації це підтверджує об'єктивну потребу в тому, щоб законодавець розглядав ОСГ не лише як приватну форму самоорганізації селян, а й як важливий елемент реалізації державної політики продовольчої безпеки. Закон № 2247-IX частково змінив традиційне розуміння права постійного користування. На період воєнного стану окремим постійним землекористувачам земель сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності було надано право передавати такі ділянки в оренду строком до одного року для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [12]. До цього загальне правило полягало в тому, що землі на праві постійного користування не могли бути об'єктом оренди. Тимчасове пом'якшення цієї заборони розширило пропозицію орендованих земель, у тому числі для тих домогосподарств, які поєднують ведення ОСГ із більш інтенсивною товарною діяльністю. Закон № 2698-IX, ухвалений восени 2022 р., уточнив низку положень попередніх актів і одночасно звужив дію частини воєнних «спрощень». Зокрема, було конкретизовано часові межі автоматичної пролонгації договорів, запроваджено особливі правила оформлення прав оренди в умовах обмеженого функціонування Державного земельного кадастру та державної реєстрації прав [13]. У публікації А. Собко звертається увага, що новели воєнного законодавства з одного боку дозволили аграріям зберегти безперервність користування земельними ділянками, а з іншого — запровадили тимчасові відступи від загальних процедур (спрощений порядок укладення договорів, відсутність земельних торгів, особливий порядок реєстрації через військові адміністрації), що потребує обережного врахування при оцінці правового статусу користувачів землі, зокрема й членів особистих селянських господарств [50, с. 1].

Вищенаведені закони будуть більш детально проаналізовано у підрозділі 2.3 кваліфікаційної роботи у контексті впливу на земельні відносини в особистих селянських господарствах.

Із всього вищенаведеного у підрозділі, ми маємо нагоду зробити наступні висновки. Законодавча база регулювання особистих селянських господарств базується на спеціальному Законі про ОСГ, але також регулюються нормами земельного, податкового, аграрного та кооперативного та нормативно-правовими актами, які впроваджені під час дії воєнного стану. Така багаторівнева конструкція забезпечує гнучкість та адаптивність правового режиму ОСГ, однак одночасно створює ризики фрагментарності, дублювання й суперечностей. Аналіз показує, що найбільш проблемними є: розмитість меж між непідприємницькою діяльністю ОСГ та підприємництвом; невизначеність правового статусу ОСГ як учасників ринку в системі оподаткування; недостатній рівень державної підтримки, проблеми сільського зеленого туризму як напрямів доходів.

2.2. Правовий статус членів особистих селянських господарств

Правовий статус членів особистих селянських господарств представляє собою сукупність прав та обов'язків, які відрізняють їх від інших форм господарювання. У таких кризових ситуаціях, як воєнний період, викликаний збройною агресією РФ проти України, особливо гостро стоїть питання правового регулювання статусу членів ОСГ, тому що саме від цього напряму залежить рівень соціальної захищеності сільського населення, котре як ніколи раніше не стикалося із такими серйозними викликами часу. Згідно розрахунків І. Прокопи, на 2015 рік в ОСГ було зайнято приблизно 44-45% від всього сільського населення [46, с. 91]. Вважаємо, що дана цифра навіть при тенденціях до скорочення ОСГ, залишається актуальною.

Розглядаючи правовий статус членів особистих селянських господарств, ми не можемо вкотре не звернути нашу увагу на ЗУ «Про особисте селянське господарство», оскільки як було зазначено раніше у нашій

роботі, даний закон є фундаментальним для особистих селянських господарств. В статті 1 Закону, вперше в аграрному законодавстві України запроваджено інститут членства у особистих селянських господарствах. [5, ст. 1]. Важливим моментом є те, що закон не наділяє ОСГ статусом юридичної особи, проте чітко окреслює коло його учасників: членами особистого селянського господарства визнаються члени сім'ї, які спільно проживають, ведуть господарство та беруть участь у праці на його землі й майні [5, ст. 1, 3]. При цьому Закон не визначає особливої процедури набуття членства у особистому селянському господарстві як юридичного факту, з яким закон пов'язує виникнення, зміну та припинення земельних, майнових, соціальних та інших правовідносин [39, с. 18]. Дані положення дозволяють зробити такий висновок, що законодавець надаючи сімейний характер відносин визначає, що правосуб'єктність особистих селянських господарств реалізується через сукупність взаємопов'язаних між собою прав та обов'язків фізичних осіб.

Із аналізу закону, ми можемо виділити дві категорії фізичних осіб-членів ОСГ – перші це фізичні особи, які є власниками, або орендарями земельних ділянок, наданих для ведення особистого селянського господарства. Другою категорією є фізичні особи, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах та спільно проживають з фізичними особами, які, в свою чергу, є власниками (орендарями) земельних ділянок, наданих для ведення особистого селянського господарства. Важливим для розуміння є момент, що саме наявність «першого» виду фізичних осіб має вирішальне значення для ведення особистого селянського господарства, адже без наявності необхідної земельної ділянки виробництво, а також переробка та споживання сільськогосподарської продукції взагалі неможливе. Можна зробити висновок, що фізичні особи, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах, залежать від фізичних осіб-власників (орендарів), адже можна перебувати у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживати, але це

не означає ще виникнення можливості ведення особистого селянського господарства [54, с. 81].

Закон також передбачає можливість індивідуальної, спільної сумісної або спільної часткової власності на землю та майно, що використовується для ведення ОСГ [5, ст. 5].

Так як правовий статус являє собою сукупність прав та обов'язків, то доцільним буде розглянути саме їх. До прав належать можливість самостійно обирати напрями виробництва, реалізовувати надлишки продукції, укладати цивільно-правові договори з іншими суб'єктами (купівлі-продажу, оренди, підряду, зберігання тощо), брати участь у програмах державної підтримки [5, ст. 6, 10]. Обов'язки членів особистих селянських господарств включають в себе: належне дотримання вимог та норм екологічного, санітарного, ветеринарного законодавства, забезпечувати раціональне використання земель, а також надавати органам місцевого самоврядування дані для обліку господарств [5, ст. 7]. Можна побачити, що правовий статус члена особистих селянських господарств є доволі комплексним: він поєднує властивості як і власника, виробника та реалізатора сільськогосподарської продукції, а отже учасником ринкових відносин.

Важливим елементом правового статусу членів ОСГ є їх місце в системі зайнятості населення. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» члени ОСГ визнаються особами, які забезпечують себе роботою самостійно і належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві є для них основною [5, ст. 8]. В той самий час, ЗУ «Про зайнятість населення» відносить до зайнятого населення, зокрема, осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, тобто працюють у власному (сімейному) господарстві без оформлення трудового договору з роботодавцем [8, ст. 4]. У поєднанні ці норми формують специфічну модель самозайнятості без статусу суб'єкта підприємництва.

Той факт, що особисті селянські господарства не є формою підприємницької діяльності, для ОСГ має як і позитивні, так і негативні

наслідки. З одного боку, відсутність статусу підприємницької діяльності дозволяє членам ОСГ бути формально включеними до статистики зайнятого населення, що важливо для оцінки соціально-економічної ситуації на селі. Але із іншого — така відсутність статусу «підприємця» чи «найманого працівника» ставить доволі гостро питання щодо дієвих механізмів соціального страхування членів особистих селянських господарств. У статті 9 Закону «Про особисте селянське господарство» прямо передбачено, що члени ОСГ беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, а пенсійне забезпечення та сплата ними страхових внесків здійснюються згідно із законодавством про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [5, ст. 9]. Таким чином, члени ОСГ не включені до переліку платників єдиного внеску «автоматично», а можуть долучитися до системи лише шляхом добровільної сплати внесків відповідно до ЗУ «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [7, ст. 4, 10].

І. Шубенко у своєму дослідженні доволі чітко демонструє, що така модель добровільної участі на практиці виявляється малодоступною для більшості членів ОСГ [55, с. 154–156]. Огляд законодавства та статистичних даних дозволив авторці зробити наступний висновок, який вартий ваги: зайнятість у особистому селянському господарстві здебільшого є «вимушеною» формою використання праці, яка забезпечує базове виживання, але не гарантує накопичення страхового стажу, достатнього для отримання повноцінної пенсії [55, с. 155]. При цьому розміри мінімального єдиного внеску, що прив'язаний до мінімальної заробітної плати, сприймаються домогосподарствами як надмірний фінансовий тягар, особливо в умовах нестабільних доходів від реалізації сільськогосподарської продукції. Подібні ризики неформальної та напівформальної зайнятості сільського населення фіксуються й у дослідженнях трансформації ринку праці на селі [20, с. 83–88]. Авторка доволі обґрунтовано доводить, що особисті селянські господарства забезпечують країну необхідними продуктами харчування та

сільськогосподарською сировиною, при цьому одержують доволі невисокі доходи, і зовсім не мають належного та відповідного соціального захисту саме через те, що не включені у систему соціального страхування, у першу чергу, пенсійного. Ми поділяємо думки науковиці, що це може призвести у майбутньому, до того, що значна частина громадян у сільській місцевості, не зможе підтвердити свій страховий стаж, що призведе до неможливості виплати їм пенсій [55, с. 160].

Подібні ж думки ми можемо побачити у праці К.П. Бондарчук, яка аналізує соціальний захист та пенсійне забезпечення членів ОСГ в Україні [15, с. 28–33]. Науковиця звертає увагу, що більшість селян, задіяних в особистих господарствах, фактично опиняються поза системою формальної соціальної безпеки, оскільки не є ані найманими працівниками, ані зареєстрованими підприємцями, а добровільна сплата внесків виявляється для них економічно не вигідною. Відсутність чіткого спеціального режиму страхування для цієї категорії населення, на думку дослідниці, провокує накопичення «прихованого» соціального ризику: значна група майбутніх пенсіонерів набуде вкрай обмеженого страхового стажу, що неминуче посилюватиме соціальну напругу в сільській місцевості [15, с. 30–32].

І. Прокопа, поділяє такі позиції вищезгаданих авторів у своїй статті, яка присвячена організаційно-економічним аспектам забезпечення доступу членів ОСГ до соціального страхування [46, с. 90–98]. Аналізуючи доходи домогосподарств, структури їх зайнятості, а також параметрів єдиного внеску автор зауважує, що за умови збереження чинних ставок і бази нарахування ЄСВ значна частина членів ОСГ не зможе систематично сплачувати внески, не знижуючи критично рівень споживання сім'ї [46, с. 91–93]. У вищенаведеній статті автор наголошує на необхідності диференціації підходів до визначення розрахункового доходу та розміру страхових внесків залежно від площі землекористування, структури виробництва й територіального розміщення господарств, аби зробити участь у системі

соціального страхування реально доступною для дрібних виробників [46, с. 93–96].

Для більш ширшого розуміння правового статусу членів особистих селянських господарств в Україні, доцільним буде привести порівняння вітчизняного «підходу», із підходом, який застосовується до дрібних сільськогосподарських виробників у державах Європейського Союзу.

В даному контексті вартим нашої уваги є аналіз, який здійснений І. Миценком та Т. Решитько. Даний аналіз демонструє, що в більшості європейських країн дрібні фермери або власники селянських господарств включені до спеціальних режимів соціального страхування, які поєднують обов'язковість участі та зниження фіскального навантаження [37, с. 85–90]. При таких умовах, це дозволяє державі уникнути ситуації, коли найбільш вразлива категорія виробників залишається поза системою соціального захисту саме через неможливість сплачувати внески на загальних засадах.

Досвід таких європейських країн як Польща, Італія, Хорватія, Фінляндія та інших країн, був детально проаналізовано у роботі І. Миценко та Т. Решитько. Вчені роблять кілька узагальнюючих позицій, які доволі значимі та важливі для оцінки правового статусу членів ОСГ в Україні. Першою позицією є те, що у більшості досліджених юрисдикцій дрібні сільськогосподарські виробники мають спеціальний податково-страховий режим, що передбачає знижену ставку внесків або часткове їх субсидування з бюджету [37, с. 88–90]. Другою позицією є те, що держава активно застосовує інструменти розстрочки сплати, зменшення пені й штрафів, підтримки в періоди цінових або кліматичних шоків, що дозволяє уникнути масового випадіння фермерів з системи соціального забезпечення [37, с. 88–90]. Третьою є позиція, коли особлива увага приділяється інтеграції сімейних господарств у систему соціального страхування як умови довгострокової стійкості сільських територій.

У контексті порівняння із зарубіжним досвідом, вітчизняне юридичне «бачення» правового статусу членів ОСГ виглядає суперечливим. Із одного

боку, держава визнає роль ОСГ як одного із основних джерел доходів і зайнятості населення сільській місцевості [55, с. 153–156; 46, с. 90–93]. Але із іншого боку, розглядаючи соціальний аспект можна побачити, що фактична добровільність участі в системі соціального страхування означає, що правовий статус члена ОСГ не має під собою реальних гарантій. На відміну від фермерів у країнах ЄС, вітчизняні домогосподарства, які в ОСГ, несуть повну відповідальність за фінансування свого страхового стажу, при цьому не маючи гарантованого доступу до пільгових режимів чи бюджетного співфінансування внесків.

Аналізуючи чинне законодавство, так позиції які висвітлюються наукових джерелах, дозволяє виділити декілька важливих проблем, які пов'язані із правовим статусом членів особистих селянських господарств. Насамперед, як слушно зазначає І. Шубенко, зайнятість у особистому селянському господарстві в сучасних умовах є формою вимушеної самозайнятості, що часто не супроводжується належним рівнем правової поінформованості й юридичної визначеності [55, с. 155–156]. Значна частина домогосподарств не усвідомлює наслідків відсутності страхового стажу для пенсійних прав, а сама процедура добровільної участі у соціальному страхуванні сприймається як складна й бюрократизована [15, с. 30–32; 46, с. 92–94].

Продовжуючи тему проблем у соціальній сфері правового регулювання, вартим є також відсутність спеціального законодавчого режиму соціального страхування для членів ОСГ. Норми ЗУ «Про збір та облік єдиного внеску» з одного боку дозволяють їм укласти договір про добровільну участь у системі соціального страхування, а з іншого рівень внесків та умови сплати таких внесків фактично орієнтовані на самозайнятих осіб із стабільнішими доходами [7, ст. 10; 15, с. 31–32]. У наслідку на практиці, чимало домогосподарств не можуть на постійній основі виконувати зобов'язання за такими договорами, що само по собі «нівелює» саму ідею соціального страхування для цієї категорії сільського населення.

Такі проблеми у невідповідності між реальним економічним статусом членів ОСГ та їх правовим статусом у системі соціального забезпечення є актуальними в контексті проблем правового статусу членів ОСГ. У роботах Бондарчук та Шубенко наголошується, що члени ОСГ, які витрачають значну частину робочого часу на виробництво товарної продукції, фактично виконують функції дрібних сільськогосподарських підприємців, але не мають відповідних гарантій щодо охорони праці, страхування від нещасних випадків, оплачуваних відпусток тощо [15, с. 28–33; 55, с. 156–159]. Така ситуація посилює соціальну вразливість селян і створює додаткове навантаження на систему адресної соціальної допомоги, що підтверджується також більш загальними дослідженнями аграрного ринку праці та його соціальних наслідків для сільського населення [38, с. 9–12; 20, с. 88–93].

У науковій літературі пропонуються різні підходи до вдосконалення правового статусу членів ОСГ. Частина авторів обґрунтовує необхідність перегляду законів «Про фермерське господарство» та «Про особисте селянське господарство» з метою чіткішого визначення місця ОСГ у системі аграрного виробництва та соціального забезпечення [55, с. 158–159]. Інші пропонують запровадити спеціальний режим соціального страхування для членів ОСГ за аналогією з польською системою KRUS, який поєднував би обов'язковість участі із диференційованими внесками та бюджетним співфінансуванням [46, с. 95–97; 37, с. 88–90]. У працях із порівняльного права окремо зауважується, що навіть часткове субсидування внесків (наприклад, у пропорції 50 % держава / 50 % страхувальник) здатне суттєво розширити охоплення селянського населення системою соціального страхування [37, с. 88–90].

Окремого врахування потребують умови воєнного стану, які додатково загострюють соціальні ризики для членів ОСГ. Руйнування інфраструктури, мінування земель, порушення логістики збуту продукції та вимушене переміщення населення зумовлюють ситуацію, коли особисте селянське господарство часто є єдиним залишком майнової та виробничої бази сім'ї. За

таких обставин відсутність чіткого, передбачуваного й доступного механізму соціального страхування для членів ОСГ означає, що значна група домогосподарств лишається сам на сам із ризиками втрати працездатності, старості чи тимчасової непрацездатності. Це посилює аргументи на користь законодавчого реформування статусу членів ОСГ у напрямі зближення з європейськими моделями.

Із вищезазначеного у підрозділі, можна зробити наступні висновки: чинний правовий статус членів особистих селянських господарств в Україні доволі суперечливий, оскільки із одного боку, держава, визнає рівень зайнятості й самозабезпечення сільського населення, завдяки ОСГ однак при цьому учасники особистих селянських господарств не користуються повноцінним набором соціальних гарантій. Дослідження у науці щодо цього питання демонструють, що без запровадження спеціального та адаптованого до економічних можливостей домогосподарств режиму соціального страхування, статус члена ОСГ залишатиметься формально визначеним, але фактично «відрізаним» від соціального захисту [15, с. 30–33; 55, с. 155–159; 46, с. 93–97; 37, с. 88–90].

2.3. Земельні відносини в особистих селянських господарствах

Земельні відносини в особистих селянських господарств є одним із найголовніших «елементів», тому що саме земля є тим базовим ресурсом, на якому ґрунтуються виробнича, соціальна та відтворювальна функції ОСГ.

Від чіткості та послідовності регулюванням законодавцем режиму земель ОСГ залежить не лише ефективність використання сільськогосподарських територій, а й соціальна та економічна стійкість сільських територій та населення загалом.

Відповідно до ст. 33 Земельного кодексу України ведення особистого селянського господарства віднесено до цільового призначення земель сільськогосподарського призначення, що надаються громадянам для задоволення їхніх особистих потреб у сільськогосподарській продукції [2, ст.

33]. Стаття 5 ЗУ «Про особисте селянське господарство» чітко прописує, що земельна ділянка для ОСГ може перебувати у приватній власності чи оренді в порядку, встановленому законом, а розмір земельної ділянки не може перевищувати 2,0 гектари. [5, ст. 5]. Також вартим уваги є стаття 13 КУ, яка надає кожному громадянину право на землю [1, ст. 13]. Таким чином, можна виділити, зо одним із елементів правового статусу членів ОСГ є речове право на земельну ділянку.

Земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства надаються за рішенням сільської, селищної та міської ради, що передбачає надання земель для ведення особистого селянського господарства за рішенням міської ради із земель міських населених пунктів [41, с.118].

Важливим елементом правового режиму земельний відносин ОСГ є облік. ОСГ не визнається юридичною особою, однак при цьому підлягає обліку органами місцевого самоврядування, що дозволяє ідентифікувати обсяг земель, залучених до дрібнотоварного виробництва, та планувати місцеву інфраструктурну й соціальну політику [5, ст. 4]. У науковій літературі доволі ґрунтовано та справедливо наголошується, що земля в ОСГ одночасно виступає і засобом виробництва, і територіальною основою життєдіяльності сім'ї, а відтак будь-які зміни в правовому режимі таких ділянок мають оцінюватися не лише з точки зору ефективності агровиробництва, а й з позицій соціальної стабільності сільських громад [57, с. 98–100].

Право на земельні ділянки особистих селянських господарств реалізується, як правило, через безоплатну приватизацію земель сільськогосподарського призначення із земель державної чи комунальної власності, або через спадкування, купівлю-продаж чи інші цивільно-правові угоди [2, ст. 81, ст. 116, ст. 121]. Практика земельної реформи засвідчила, що значна частина сучасних ОСГ сформувалася на основі паювання земель колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, унаслідок чого домогосподарства одержали у власність відносно невеликі, але юридично чітко оформлені ділянки для ведення господарства.

Вартим уваги є момент, на який звертає увагу О. Паславська, що у разі надання земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства в оренду, розмір такої земельної ділянки не обмежується вказаними максимальними розмірами, передбаченими для права власності, і визначається у договорі оренди земельної ділянки. [41, с. 119].

Дослідження, які наводить у своїй роботі І. В. Іщенко показують, що оптимальний розмір землекористування для забезпечення сім'ї (2.75 члена сім'ї) сільськогосподарською продукцією власного виробництва та формування мінімального товарного надлишку становить близько 0,5 га, [29, с. 180-181].

Правовий режим використання земель ОСГ поєднує в собі як приватноправові так і публічно-правові елементи. З одного боку, власник або користувач земельної ділянки має широкий обсяг можливостей щодо вільного вибору культур, технологій виробництва, системи сівозмін, а також структури товарної й нетоварної продукції. При цьому із іншого боку — зобов'язаний дотримуватися вимог раціонального використання та охорони земель, екологічних, санітарних і ветеринарних норм [2, ст. 91; 5, ст. 7]. Порухення даних обов'язків може тягнути застосування заходів державного впливу — починаючи приписами контролюючих органів до адміністративної відповідальності.

У працях О. А. Шульги наголошується, що саме на рівні дрібнотоварних господарств значною мірою формується просторова структура землекористування сільських територій [57, с. 98–100]. Авторка зауважує, про існування доволі серйозних ризиків щодо надмірної концентрації земель у великих агрохолдингах, що, в свою чергу, може супроводжуватися витісненням дрібних виробників, в тому числі і ОСГ, із ринку, зниженням рівня конкуренції та зростанням соціальних і екологічних проблем на селі [57, с. 98–99]. На цьому тлі ОСГ виконують роль своєрідного земельного «банку», який дозволяє утримувати частину земельного фонду, і

при цьому будучи соціально орієнтованим у землекористуванні, забезпечуючи зайнятість та самозабезпечення сільських сімей [57, с. 99–100].

Вартим уваги є позиції, які висвітлені О. Заєцем щодо будівництва та розташування будівель на території земельних ділянок ОСГ. Автор зазначає, що «будівництво житла на ділянках для ОСГ потребує зміни цільового призначення ділянки або її частини. Зміна цільового призначення зараз передбачена ст. 20, п. 23 Перехідних положень ЗКУ, ст. 24 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», Класифікатором видів функціонального призначення територій та їх співвідношення з видами цільового призначення земельних ділянок (Постанова КМУ від 28 липня 2021 р. № 821)». Так, згідно ч. 4 ст. 24 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» зміна цільового призначення земельної ділянки допускається виключно за умови дотримання правил співвідношення між новим видом цільового призначення земельної ділянки та видом функціонального призначення території, визначеного відповідною містобудівною документацією на місцевому рівні. Якщо звернутися до вищезазначеного Класифікатора, то такі види цільового і функціонального призначення не співвідносяться. А це означає, що в майбутньому це буде взагалі неможливо.» На думку науковця, яку ми поділяємо, має бути «юридично дозволено та нормативно закріплено право на будівництво не тільки господарських будівель і споруд, пов'язаних з веденням безпосередньо сільського господарства, а також житлових будинків садибного та готельного типу без змін цільового призначення» [27, с. 442].

Прийняття Закону України № 552-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» започаткувало поступовий перехід до ринкової моделі обігу сільськогосподарських земель. Для ОСГ це означає розширення можливостей розпорядження земельними ділянками: члени господарства отримали законодавчо закріплене право продавати та купувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення, у тому числі ті, що фактично

використовуються для ведення ОСГ [10]. У той самий час, закон запровадив низку обмежень щодо площі земель у власності фізичних та юридичних осіб, концентрації земель і доступу іноземців до ринку, що спрямовано, зокрема, на недопущення надмірної монополізації земельного фонду.

У наукових дослідженнях звертається увага на неоднозначний вплив зняття мораторію на продаж землі та відкриття ринку земель на дрібних товаровиробників, в тому числі особистих селянських господарств. Із одного боку, для частини домогосподарств це створює можливість капіталізувати земельний актив, поліпшити житлові умови або інвестувати в інші види діяльності. При цьому із іншого — існує ризик вимушеного продажу земельних ділянок за заниженими цінами під тиском боргових зобов'язань, погіршення здоров'я, міграції чи інших життєвих обставин [57, с. 98–100]. І цей ризик може бути доволі реальним та всеохоплюючим, при подальшій відсутності належних механізмів фінансової та консультаційної підтримки ОСГ. Це може призвести до посилення тенденцій, яка вже набирають обертів у сучасних умовах, а саме перетікання земель від дрібних власників до великих аграрних структур, що знову ж таки загострює питання соціальної справедливості в сільській місцевості та загрожує соціальній місії ОСГ.

Воєнний стан та спеціальне законодавство цього періоду доволі сильно змінило режим земельних відносин, у тому числі щодо земель ОСГ. У зв'язку із цим, було прийнято ряд нормативно-правових актів, які створили нові механізми правового регулювання земельних ділянок. Це такі акти як: Закон України №2145-IX від 24 березня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану»[11]; Закон України №2247-IX від 12 травня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану»[12]; Закон України №2698-IX від 19 жовтня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення

системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель»[13].

Вартим уваги є ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» № 2145-IX. Цей закон передбачив низку тимчасових спеціальних правил щодо використання та обігу земель, спрямованих на оперативне забезпечення посівних кампаній, спрощення окремих процедур та посилення контролю за цільовим використанням земель [11]. Стосовно ОСГ, це означало, зокрема, необхідність коригування системи землекористування з огляду на мінування територій, руйнування гідротехнічної інфраструктури, порушення логістики та зростання локальних ризиків.

Одним із важливих моментів, є положення ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» №2698-IX. Завдяки положенням закону, стала можлива автоматична пролонгація договорів оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію та земельного сервітуту щодо земель сільськогосподарського призначення, строк дії яких закінчився після запровадження воєнного стану [13].

Відповідні зміни були внесені до абз. 1 підп. 1 п. 27 розд. X Земельного кодексу України. Також відповідно до нових правил, договори, строк дії яких закінчувався у період з 7 квітня 2022 р. до 19 листопада 2022 р., такі договори вважалися продовженими на один рік без волевиявлення сторін та без внесення відомостей до Державного реєстру речових прав. Окремо це підтвердило рішення Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду в постанові від 29.03.2023 у справі № 563/376/22. В своєму рішенні Касаційний цивільний суд підтвердив, що йдеться про юридичний факт, прямо встановлений законом, а не про спрощення процедури переукладення договорів [59; 50 с. 2]. Для членів ОСГ, які користуються орендованими ділянками, це означало, що вони могли фактично продовжувати обробіток

землі, навіть якщо не мали можливості своєчасно переоформити документи. Разом з тим автоматичний характер продовження договорів зберігав усі попередні умови оренди, що в окремих випадках обмежувало можливість перегляду орендної плати чи інших істотних умов на користь дрібних землекористувачів.

Другим важливим елементом воєнного земельного режиму стало тимчасове розширення можливостей постійних землекористувачів. Закон № 2247-IX надав окремим постійним землекористувачам земель сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності право передавати такі ділянки в оренду на строк до одного року для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [12]. Для звичайного режиму постійного користування така правомочність є нетиповою, адже право постійного користування традиційно розглядається як таке, що не включає можливості розпорядження ділянкою. У науково-практичних публікаціях зазначається, що відповідне нововведення було спрямоване на оперативне залучення до обробітку максимальної площі земельних угідь в умовах воєнного стану [50, с. 1-2]. Для ОСГ це потенційно означає розширення кола доступних для оренди земель за рахунок ділянок, що раніше не могли передаватися в користування, хоча короткостроковий характер таких договорів (до одного року без права поновлення) об'єктивно звужує можливості для довгострокового планування виробництва.

Окрему групу відносин становить спрощена передача в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, а також земель, що залишилися у колективній власності, нерозподілених і невитребуваних ділянок та земельних часток (паїв). На період зупинення функціонування Державного земельного кадастру законодавець дозволив передавати такі ділянки в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без проведення земельних торгів, без формування ділянки в кадастрі та без присвоєння їй кадастрового номера. Договори укладаються в електронній формі, реєструються районною

військовою адміністрацією та, як правило, укладаються на строк до одного року. Розмір орендної плати обмежується граничною ставкою (не більше 8 % нормативної грошової оцінки), а орендар позбавлений низки звичайних прав — зокрема, права на суборенду, права вимагати поновлення договору чи укладення договору на новий строк, можливості зміни цільового призначення та спорудження об'єктів нерухомості. Для членів ОСГ така модель створює додаткові труднощі, оскільки орендар суттєво обмежений у правах щодо такої земельної ділянки: він не може передавати її в суборенду, змінювати цільове призначення, не наділений переважним правом укладати договір оренди на новий строк та поновлювати його дію, споруджувати на земельній ділянці об'єкти нерухомості, використовувати для власних потреб корисні властивості землі тощо [50, с. 1-2].

Воєнний режим позначився й на фінансовому вимірі земельних відносин. Податкове законодавство запровадило тимчасові пільги щодо плати за землю (земельного податку та орендної плати за державні й комунальні ділянки) для територій активних бойових дій та тимчасово окупованих територій. Зокрема, підп. 69.14 підрозд. 10 розд. XX Податкового кодексу України передбачив, що у 2022 році фізичні особи, а також юридичні особи й фізичні особи — підприємці звільняються від нарахування і сплати плати за землю за земельні ділянки, розташовані на відповідних територіях, у визначені законом періоди [3, підп. 69.14 підрозд. 10 розд. XX]. Окремо це підтвердила і судова практика у застосування цих пільг, зокрема у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 06.02.2024 у справі № 910/14086/22 було визнано право орендаря на звільнення від орендної плати за земельну ділянку в місті Києві як території активних бойових дій у відповідний період [60; 50, с. 2]. Для ОСГ це означає певне полегшення фінансового навантаження в найбільш уражених регіонах, хоча, знову ж таки, пільги мають територіальний, а не суб'єктний характер і не враховують специфіки саме особистих селянських господарств.

При умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, та серйозних викликах, які супроводжуються, стійкість земельних відносин у секторі ОСГ має особливе значення. Якщо власники та користувачі ділянок не мають достатньо чітких і захищених прав на землю, будь-які кризові ситуації, такі як економічні або воєнні — можуть призвести до втрати контролю над земельними ресурсами, а відтак і до поглиблення соціальної кризи у сільській місцевості. Зважаючи на це, питання вдосконалення правового режиму земель ОСГ, зокрема щодо гарантій збереження земельних ділянок за домогосподарствами та належної державної підтримки у цій сфері, мають доволі важливу та особливу актуальність в період воєнного стану й післявоєнної періоду.

Висновки до розділу 2

У другому розділі кваліфікаційної роботи було з'ясовано правовий статус особистих селянських господарств, а також суб'єктів ОСГ (їхніх членів). На основі чинного законодавства показано, що ОСГ є особливою формою реалізації права приватної власності на землю та інше майно, яка не потребує створення юридичної особи, але при цьому забезпечує участь домогосподарств у аграрному виробництві й товарному обігу. Законодавче визначення ОСГ поєднує елементи приватного й публічного інтересу: воно покликане одночасно задовольняти потреби конкретної сім'ї та сприяти досягненню цілей державної аграрної політики.

Правовий статус членів особистих селянських господарств було розкрито у підрозділі 2.2. З'ясовано та досліджено, що інститут членства в ОСГ має міжгалузевий характер і базується на поєднанні норм аграрного, земельного, цивільного, сімейного та соціального законодавства. Членами ОСГ визнаються особи, пов'язані сімейними відносинами, які спільно проживають, ведуть господарство, беруть участь у праці на земельній ділянці та майні господарства. Визначено коло їхніх основних прав (володіння,

користування і розпорядження майном, участь у розподілі результатів діяльності, доступ до окремих видів соціального захисту) та обов'язків (раціональне використання землі, дотримання цільового призначення, виконання податкових і страхових зобов'язань). Наголошено на специфіці відповідальності: за зобов'язаннями, пов'язаними з діяльністю ОСГ, у більшості випадків відповідає особисте майно членів домогосподарства, що відрізняє їхній статус від учасників юридичних осіб.

У підрозділі 2.3 було ґрунтовано та комплексно проаналізовано земельні відносини в особистих селянських господарствах. З'ясовано, що земельна ділянка для ведення ОСГ є «базовим» та «фундаментальним» елементом правового статусу як самого господарства, так і його членів, оскільки відсутність земельної ділянки унеможлиблює будь-яку діяльність щодо функціонування ОСГ. Було проаналізовано правовий режим земельних ділянок, які надаються громадянам для ведення ОСГ, порядок набуття права власності та користування на них, обмеження щодо максимальної площі, а також особливості цільового призначення таких земель.

Було досліджено вплив запровадженого ринку земель сільськогосподарського призначення та особливостей правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану на правове та соціальне становище ОСГ. Зняття мораторію на продаж земель розширило можливості розпорядження ділянками, що використовуються для ведення ОСГ, проте у той самий час посилило ризики втрати земельної основи для економічно вразливих домогосподарств. Запроваджені на період воєнного стану особливі механізми (автоматичне поновлення договорів оренди, зміни процедур щодо земельних торгів, тимчасові обмеження у сфері обігу земель) спрямовані на стабілізацію землекористування і забезпечення продовольчої безпеки, проте не усувають усіх проблем доступу членів ОСГ до інструментів державної підтримки та соціального страхування.

Аналіз другого розділу роботи, дозволяє вважати виконаними такі завдання нашого дослідження як:

- *проаналізовано* правовий режим земельних ділянок, що надаються для ведення особистих селянських господарств;

- *охарактеризовано* особливості майнового ОСГ і правового статусів їх членів, включаючи питання відповідальності за зобов'язаннями;

- *виявлено* основні напрями впливу запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення та особливостей правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану на правове становище ОСГ.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ОСГ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

3.1. Аналіз проблемних аспектів правового регулювання ОСГ в Україні

Матеріали перших двох розділів показують доволі очевидну річ: формально інститут особистих селянських господарств в Україні врегульовано, але це врегулювання є фрагментарним і внутрішньо суперечливим. Є базовий Закон України «Про особисте селянське господарство», норми Земельного та Податкового кодексів, спеціальне законодавство у сфері соціального страхування, а також «воєнні» акти, що змінюють порядок користування та обігу земель. Усе це працює радше як набір окремих блоків, ніж як цілісна система, узгоджена з реальним місцем ОСГ в аграрній економіці та продовольчій безпеці держави [21, с. 99–105; 27, с. 440–444; 35, с. 11–19; 17, с. 280–281].

Закон України «Про особисте селянське господарство» визначає ОСГ як вид господарської діяльності фізичних осіб, що провадиться без створення юридичної особи для задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції та реалізації її надлишків [15, ст. 1]. Тобто у центрі регулювання — не суб'єкт, а діяльність домогосподарства.

У науковій літературі саме це й називають одним з недоліків ОСГ: законодавець «розмазує» статус між фізичною особою, сім'єю та домогосподарством, не надаючи самому господарству чітких рис суб'єкта права [15, с. 117–120; 55, с. 129–131; 49, с. 1–2; 17, с. 280–282; 52, с. 380–383]. У підсумку виникають типові запитання, на які чинні норми відповідають нечітко: чи можна вважати ОСГ самостійним суб'єктом аграрних і земельних правовідносин, чи це лише особливий режим реалізації прав конкретної фізичної особи — власника землі та майна; як слід кваліфікувати внутрішні відносини між членами господарства: як спільну сумісну власність, як

сімейно-трудові відносини чи як своєрідне об'єднання без статусу юридичної особи.

Вартою уваги є робота В. Уркевича, яка по-суті є однією із перших комплексних та ґрунтованих робіт, яка була написана після прийняття ЗУ «Про особисте селянське господарство». В ній, зокрема, автор аналізуючи членство в ОСГ, звертає увагу, що «законодавець фактично описує колективний суб'єкт (через таку категорію як «члени особистого селянського господарства»), але не надає цьому суб'єктові чітко окреслених публічно-правових прав та обов'язків — насамперед у сфері податків, соціального страхування та участі в програмах державної підтримки» [54, с. 80–81]. Не дивлячись на те, що вже пройшло 20 років із моменту публікації роботи, тим не менш актуальність даних запитань не стала від цього меншою. Можна зробити висновок, що само по собі членство в ОСГ майже не породжує наслідків поза сімейно-побутовою площиною, люди працюють, але їх статус у праві залишається не до кінця розкритим.

Цікавою для нас є позиції М. Маліка та О. Шпикуляка, які розкривають «недоліки» стосовно правового статусу ОСГ. Автори, зокрема, зазначають, що перехід від радянської моделі «особистого підсобного господарства» до ОСГ так і не супроводжувався належним доктринальним і законодавчим «доведенням до кінця» нової моделі господарської діяльності. Саме господарство прив'язане одночасно до сім'ї, до землі й до категорії господарської діяльності, але не до чітко визначеного суб'єкта [35, с. 11–13; 36, с. 27–30; 52, с. 381–382]. Це, у свою чергу, ускладнює класифікацію ОСГ у системі аграрного права, зокрема при порівнянні з фермерськими господарствами, кооперативами та діяльністю фізичних осіб-підприємців [27, с. 440–442; 35, с. 15–18; 17, с. 282–283].

Формально земельні ділянки для ведення ОСГ належать до земель сільськогосподарського призначення; громадяни можуть безоплатно приватизувати до 2,0 га такої землі, а також орендувати ділянки відповідного

цільового призначення [2, ст. 22, 33, 121; 5, ст. 5]. На папері це виглядає доволі логічним та навіть соціально орієнтованим.

На практиці, як показують і економічні, так юридичні дослідження, виявляється кілька вузлових проблем, а саме: - історично сформована дрібна нарізка паїв у поєднанні з граничним розміром до 2,0 га означає, що більшість ОСГ працюють на дуже малих та часто розпорошених масивах землі [35, с. 11–13; 27, с. 441–442; 52, с. 382–383]; - законодавчі механізми консолідації дрібних ділянок (обмін, викуп, створення спільних масивів через кооперацію) залишаються слабо розробленими; наявні інструменти ринку землі орієнтовані насамперед на фермерів і корпоративних користувачів [2, ст. 130–130-1 ЗКУ; 18, с. 44–49]; - норми про цільове призначення земель для ведення ОСГ поєднуються з практикою їх фактичного використання для товарного виробництва, що створює ризики претензій з боку контролюючих органів [41, с. 118–120; 44, с. 129–131; 17, с. 281–283].

У працях науковців О. Паславської та М. Покальчука прямо фіксується суперечність між декларованою «особистою» метою використання ділянки (самозабезпечення сім'ї) та реальною економічною поведінкою частини ОСГ, які виробляють відчутні обсяги товарної продукції [41, с. 117–122; 44, с. 129–133]. Після запуску ринку сільськогосподарських земель ця суперечність лише загострилася: дрібні власники та орендарі опинилися в умовах, коли ризики втрати земельної основи (борги, економічний тиск, обмежений доступ до кредитів) зростають, а механізми правового захисту для ОСГ істотно слабші, ніж для підприємницьких структур [27, с. 440–444; 53, с. 235–238; 18, с. 49–53].

Спеціальні закони, введені під час дії воєнного стану, додатково ускладнюють ситуацію. Закон № 2145-IX, спрямований на забезпечення продовольчої безпеки, запроваджує автоматичне поновлення договорів оренди, обмеження щодо зміни цільового призначення земель та особливі правила проведення земельних торгів [11]. У положеннях Закону містяться деякі ризики для ОСГ. По-перше, автоматичне продовження договору без

будь-яких дій з боку орендодавця й орендаря фактично «заморожує» взаємовідносини сторін у той момент, коли економічні реалії вже істотно змінилися. Якщо орендодавцем виступає домогосподарство (зокрема ОСГ), яке за час війни змінило плани щодо використання своєї земельної ділянки, воно позбавлене можливості переглянути умови або у короткі строки припинити договір саме через дію воєнної норми. По-друге, чітко обмежений строк пролонгації у поєднанні з відсутністю реєстраційних дій створює правову невизначеність на момент завершення «автоматично» продовженого договору: для дрібного користувача землі не завжди очевидно, коли саме необхідно оформлювати нові документи та які наслідки матиме пропуск відповідних строків [13; 50, с. 1-2].

Закон № 2247-IX надав окремим постійним землекористувачам земель сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності право передавати такі ділянки в оренду строком до одного року для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [12]. З погляду продовольчої безпеки це збільшило пропозицію орендованих земель. Для ОСГ, які поєднують натуральне виробництво з елементами товарності, така можливість може відкривати додаткові канали доступу до земельних ресурсів.

Разом із тим короткостроковий характер таких договорів (максимум один рік), відсутність можливості їх поновлення й укладення на новий строк, обмеження щодо реєстрації та прив'язка до особливого воєнного режиму фактично перетворюють ці правовідносини на тимчасову «надбудову» над загальною системою регулювання оренди [12; 13]. Для ОСГ це означає, що такі ділянки не можуть розглядатися як стабільна земельна база: вкладати значні інвестиції в поліпшення ґрунтів, інфраструктуру чи довгострокові технологічні цикли на землі, яка гарантовано повернеться орендодавцю через рік і не дає жодних переважних прав на подальше користування, економічно ризиковано. Таким чином, воєнне «послаблення» класичної заборони на

передачу земель постійного користування в оренду одночасно створює режим підвищеної нестабільності для потенційного орендаря, у тому числі для ОСГ.

Також ми можемо виділити проблемні моменти щодо членів особистих селянських господарств. Згідно ЗУ «Про ОСГ» членами господарства визнаються повнолітні громадяни, пов'язані родинними або сімейними відносинами, які спільно проживають і працюють [5, ст. 3, 7]. Але у той самий час: 1) їхня праця не розглядається як наймана, отже класичні трудові гарантії (мінімальна зарплата, гарантії у разі звільнення тощо) на них не поширюються; 2) членство в ОСГ саме по собі не створює обов'язку сплачувати єдиний соціальний внесок, як це встановлено для самозайнятих або ФОП; 3) законодавство про зайнятість і соціальне страхування фактично «бачить» таких осіб лише тоді, коли вони одночасно є найманими працівниками або зареєстрованими підприємцями.

Окремо у дослідженнях звертається увага, що для значної частини сільського населення саме ОСГ є основним або дуже важливим джерелом доходу, але з погляду системи соціального страхування така діяльність часто виглядає як «неформальна» [15, с. 28–33; 55, с. 153–161; 46, с. 90–98]. Виникає ситуація, коли із одного боку, люди, які систематично працюють, забезпечують продовольство для себе і для ринку, але для згідно соціального законодавства, така праця практично не конвертується в пенсійні та інші соціальні гарантії, притаманні офіційній зайнятості [27, с. 442–444; 35, с. 13–15].

З погляду законодавчої техніки проблема полягає в тому, що законодавець визнав особливий статус членів ОСГ, але не «ввів» його повноцінно в систему обов'язкового соціального страхування, пенсійного забезпечення та захисту у разі тимчасової непрацездатності. У результаті ОСГ виконують роль «соціального амортизатора» для села, проте без відповідної «поворотної» підтримки з боку держави [21, с. 99–101; 33, с. 68–71; 17, с. 283–284].

Податковий кодекс передбачає, що доходи від реалізації продукції, вирощеної на земельних ділянках для ведення ОСГ у межах норм безоплатної приватизації, не включаються до оподаткованого доходу фізичної особи за умови належно оформлених прав на землю [14, п. 165.1.24]. Формально це виглядає як пільговий режим, покликаний підтримати дрібного виробника.

Але у той самий час, як відзначають С. Константиновський та М. Поляков, така конструкція призводить до збереження суттєвого сегмента «напівринкової» діяльності ОСГ: коли обсяги реалізації ростуть, але статус господарства лишається «непідприємницьким» [34, с. 219–221; 45, с. 395–404]. В свою чергу, це має під собою такі наслідки як:

- використання ОСГ для мінімізації податкових зобов'язань;
- нерівні умови конкуренції з фермерськими господарствами й іншими суб'єктами підприємництва, які працюють у загальному чи спрощеному режимі оподаткування;
- викривлення статистичної картини щодо реального внеску ОСГ у валовий продукт.

На законодавчому рівні відсутні чіткі пороги, після досягнення яких діяльність ОСГ має переходити у підприємницький режим (наприклад, сімейного фермерського господарства). Формально ОСГ не є підприємством, навіть якщо фактично забезпечує значні обсяги товарної продукції й має сталий канал збуту [27, с. 441–442; 35, с. 11–13; 52, с. 383–384]. На нашу думку, це створює і фіскальні, і правозастосовні ризики: контролюючі органи отримують широкий простір для «дискреції», а члени ОСГ опиняються в ситуації правової невизначеності.

У дослідженнях аграрної політики підкреслюється, що більшість програм державної підтримки історично орієнтовані на великих виробників та сформовані підприємницькі суб'єкти. Окремі механізми передбачені для фермерських господарств і кооперативів, тоді як ОСГ переважно залишаються поза увагою або згадуються побіжно [29, с. 103–105; 27, с. 443–444; 35, с. 15–17; 19, с. 66–74].

О. Нів'євський та співавтори, аналізуючи роль малих фермерів і домогосподарств, наголошують, що політика підтримки зорієнтована на тих, хто вже інтегрований у ринок, тоді як для дрібних виробників на кшталт ОСГ бар'єрами стають і формальні вимоги, і складність звітності, і необхідність мати статус суб'єкта господарювання [40, с. 20–28]. Аналогічний висновок простежується й у роботах Х. Григор'євої та О. Заєця: ОСГ розглядаються законодавцем радше як елемент соціальної, а не економічної політики, тому випадають із системи інструментів розвитку малого аграрного бізнесу [21, с. 99–105; 27, с. 440–444].

Узагальнюючи, можна сказати, що діяльність ОСГ фактично відсувається в «сіру зону» між соціальною та підприємницькою політикою. З одного боку, закон визнає соціальне значення цих господарств — самозайнятість, підтримання селянського способу життя, продовольчу безпеку на локальному рівні [21, с. 99–101; 33, с. 68–71; 35, с. 11–13]. З іншого — допускає їхню товарну активність без чітко окреслених правил переходу до підприємницького режиму.

На нашу думку, це породжує принаймні три системні ризики:

1. Соціальний: члени ОСГ залишаються менш захищеними в системі пенсійного та соціального страхування, ніж наймані працівники й зареєстровані підприємці [15, с. 28–33; 55, с. 153–161; 46, с. 90–98].

2. Економічний: невизначеність критеріїв переходу до підприємницької діяльності стимулює «тінізацію» частини операцій і ускладнює формування адресної політики підтримки [34, с. 219–221; 35, с. 13–17; 45, с. 395–404].

3. Правовий: нечітке окреслення суб'єктного статусу ОСГ і членів господарства залишає значні можливості для довільного тлумачення норм контролюючими органами й судовою практикою [41, с. 117–122; 44, с. 129–133; 17, с. 282–284].

Саме тому в сучасній доктрині аграрного права дедалі частіше звучать пропозиції або послідовно закріпити за ОСГ статус окремого суб'єкта (з

чіткими критеріями переходу частини господарств у форму сімейних фермерських), або деталізувати правила їх участі в ринку, системі соціального страхування та державної підтримки без втрати основної соціальної функції [27, с. 443–444; 35, с. 15–17; 17, с. 283–284; 18, с. 49–53].

Саме ці проблеми задають напрямлення для дослідження двох наступних підрозділів: аналізу зарубіжних моделей регулювання аналогічних форм господарювання та формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового статусу ОСГ в Україні.

3.2 Міжнародний досвід регулювання аналогічних форм господарювання

Для більш повного та всебічного розуміння проблем вітчизняних особистих селянських господарств, доволі важливим є порівняння ОСГ із аналогічними зарубіжними формами господарювання. Враховуючи, що Україна обрала курс на євроінтеграцію, і закріпила це у пункті п'ятому статті 85 Конституції, доцільно буде провести порівняння із країнами Європейського союзу (далі – ЄС) [1, ст. 85]. Саме порівняння дасть змогу виявити ті елементи регулювання, які позитивно впливають на розвиток європейського сімейного домогосподарства, та надасть змогу сформулювати чіткі пропозиції задля покращення положення особистих селянських господарств на вітчизняному ринку.

Аналогічною до особистих селянських господарств в Україні, у праві та політиці Європейського Союзу є «family farm», що представляє із себе сімейне сільськогосподарське господарство [32, с. 1].

Цей термін використовується насамперед у функціональному значенні і пов'язується з трьома базовими елементами: зв'язком господарства з домогосподарством, переважанням праці членів сім'ї та належністю сім'ї основних засобів виробництва [32, с. 1-2].

Якщо казати про земельну ділянку сімейних фермерських господарств, то відповідно до рекомендацій Комісії з регулювання правил ЄС 1200/2009

від 30.11.2009 р., Євростат офіційно ввів поняття «kitchen garden», що являє собою земельну ділянку, призначену для забезпечення потреб сім'ї і яка знаходиться поза основною площею сільськогосподарських угідь [24, 11-19].

В цьому контексті слушною є думка Дмитрика О.В., який справедливо та ґрунтовано називає kitchen garden «аналогом присадибної ділянки особистого селянського господарства.» [25, с. 77] .

Вартим особливої уваги є визначення сімейних фермерських господарств, яке дає Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (англ. Food and Agriculture Organization, FAO). Згідно визначенню організації, сімейне фермерське господарство — це сільськогосподарське господарство, яким управляє і яке веде домогосподарство, причому основна частина праці забезпечується членами сім'ї. Сім'я та господарство взаємопов'язані між собою, вони розвиваються спільно, і результат їх діяльності поєднує економічні, екологічні, соціальні та культурні функції [42, с. 59–77; 26].

Ми можемо зробити висновок, що у такому визначенні відсутній жорсткий поділ на «особисте» й «товарне» виробництво: сімейне господарство природно поєднує в собі елементи самозабезпечення та комерційну діяльність.

Також вартим нашої уваги є данні дослідження, які викладені у роботі «Characteristics of Models of Farms in the European Union». Згідно статистичних даних, у 2016 р. у державах ЄС-28 налічувалося понад 10,4 млн сільськогосподарських господарств; домінували малі господарства (близько 70,8 % за кількістю), тоді як виділена за сукупністю критеріїв група сімейних господарств становила приблизно 18,4 % [32, с. 1–2, 4]. У той самий час, саме на сімейні господарства припадала значна частина сільськогосподарських угідь (приблизно 38,6 %), тоді як малі господарства загалом забезпечували близько 35,6 % площі [32, с. 4]. Тобто, із цього ми маємо нагоду зробити висновок, що у структурі європейського аграрного сектору спостерігається поєднання: з однієї сторони кількісна перевага дрібних виробників, а з другої важлива роль сімейних господарств у використанні земельного фонду.

На нашу думку, більш показовою для порівняння вітчизняної моделі є, вочевидь, польська модель. Польське сільське господарство історично розвивалося як переважно дрібне та середньотоварне, з великою часткою сімейних господарств. У статті Б. Служарчик, Б. Сиви та Н. Калити зазначається, що й після вступу Польщі до ЄС структура аграрного сектору зберігає цю домінанту: саме сімейні господарства становлять основу аграрного устрою, тоді як великотоварні підприємства займають нішу в окремих сегментах ринку [48, с. 105–107].

Цікавим та вартої уваги є категоризація, наведена професором Варшавського університету Богдана Клепацького.

На основі розмірів господарства, його зв'язку з ринком та функцій, Клепацький виокремив три групи господарств, що наявні в польському сільському господарстві:

- малі господарства, які їхні власники розглядають як місце проживання та (або) форму капіталовкладення, а не як суб'єкти товарного сільськогосподарського виробництва;
- інтенсивні господарства, що характеризуються зростанням площі, розвитком виробництва за рахунок інвестицій і високим рівнем інтеграції з ринком;
- великі за площею господарства, яким притаманне спрощене, легко механізоване великомасштабне виробництво [31, с. 85–89].

Польське законодавство, на нашу думку, пропонує доволі чітке розуміння того, що слід вважати «сімейним господарством». Христина Кликоцька та автори, у своїй роботі, на основі аналізу положень закону про формування аграрної системи сімейним господарством зазначають, що сімейним господарством можна вважати те господарство, яким керує індивідуальний фермер, який є власником або орендарем сільськогосподарської нерухомості площею не більше 300 га, та який особисто веде господарство та має відповідну аграрну кваліфікацію [32, с. 2]. У цьому визначенні поєднані кілька блоків критеріїв: площинне обмеження,

вимога особистого управління та праці, професійна підготовка власника. Сімейні господарства в країнах ЄС, зокрема в Польщі, визнаються повноцінним суб'єктом аграрних відносин, у тому числі – отримувачем державної підтримки, а не лише «особистою» формою діяльності.

Якщо порівнювати це з українською моделлю, то законодавче визначення ОСГ фіксує більш вузьконаправлену ціль, а саме задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання продукції з можливістю реалізації її надлишків [5, ст. 1]. У порівнянні з вітчизняними ОСГ можна виділити такі важливі елементи відмінностей, а саме: суб'єктний, площинний, соціальний (державна підтримка), та функціональний елементи.

Польське сімейне господарство, як правило, функціонує у формі суб'єкта підприємницької діяльності (індивідуального фермера), тоді як ОСГ за Законом України «Про особисте селянське господарство» прямо віднесене до непідприємницьких форм діяльності, що не підлягають державній реєстрації як суб'єкт господарювання [5, ст. 1, 6]. Відповідно польська модель з самого початку інтегрована в ринковий обіг, а українська більше орієнтована на сферу самозабезпечення.

Розглядаючи елемент державної підтримки, то на нашу думку, вартим уваги є дослідження Служарчик, Сиви та Калити, в якому зауважується, що сімейні господарства є головним «адресатом» інструментів Спільної аграрної політики ЄС у Польщі. Саме на сімейні господарства більш орієнтовані заходи щодо підтримки доходів, розвитку сільських територій та модернізації виробництва [48, с. 108–110]. Натомість українські ОСГ лише частково включені до програм державної підтримки, а значна частина інструментів (компенсації відсоткових ставок, інвестиційні гранти, програми розвитку кооперації) сконцентрована на фермерських господарствах та інших зареєстрованих суб'єктах [19, с. 70-74].

Розглядаючи функції сімейних господарств у Польщі та українських особистих селянських господарств, варто зауважити, що для польського права поєднання функцій забезпечення сім'ї та продажу продукції не створює

концептуальної проблеми: сімейне господарство залишається «сімейним», навіть якщо значна частина продукції реалізується на ринку. Українське законодавство, фіксуючи в центрі «задоволення особистих потреб» [5, ст. 1], фактично відсуває питання товарної активності ОСГ на другий план і цим створює «сіру зону» між соціальною та підприємницькою політикою.

Не дивлячись на вищенаведені відмінності, також присутні і спільні риси у ОСГ та польських сімейних фермерських господарствах. Як в українській, так і в польській формах сімейного господарства, важливими елементами є особиста праця членів сім'ї, територіальний зв'язок господарства з місцем проживання, поєднання економічної та соціальної функцій. Це дозволяє розглядати польський досвід не як принципово іншу конструкцію, а як складніший, більш «доброблений» варіант правового статусу дрібного сімейного господарства, до якого за певних умов може еволюціонувати частина українських ОСГ.

Європейські дослідження показують, що питання розмежування господарств за розміром і типом власності пов'язується не лише із площею земель, а й із структурою зайнятості, джерелами доходу домогосподарства та ступенем інтегрованості в ринок. У вищезгаданому дослідженні в роботі «Characteristics of Models of Farms in the European Union», автори наводять низку підходів до ідентифікації сімейних господарств у різних державах ЄС: переважна праця членів сім'ї, домінування доходів від сільського господарства в загальному бюджеті сім'ї, належність основних засобів виробництва саме цьому домогосподарству [32, с. 3–4].

У Польщі, за спостереженням Б. Служарчик, фрагментарність аграрної структури, а саме велика частка малих і середніх господарств, одночасно виступає і перевагою, і викликом: із одного боку вона підтримує розселення сільського населення, але при цьому вимагає спеціальних інструментів політики для підвищення конкурентоспроможності дрібних виробників [48, с. 109–112]. Також, на нашу думку, вартою уваги є робота польського вченого Войцеха Зіетари. За його словами: «...на репрезентативну модель польського

сільського господарства впливає багато факторів, пов'язаних головним чином із глобалізацією та європейською інтеграцією. Незалежно від цих зовнішніх факторів, величезну роль відіграють постійні процеси концентрації, що відбуваються в безпосередньому оточенні сільського господарства, головним чином у торгівлі та на сільськогосподарських переробних підприємствах. Такі процеси безпосередньо призводять до збільшення масштабів виробництва фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств. Вони також вимагають поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Тільки сільськогосподарські виробничі одиниці відповідного масштабу зможуть задовольнити вимоги торгівлі та сільськогосподарських переробних підприємств.» [28 с. 85-89].

Тому питання консолідації земель, розвитку кооперації, доступу до інвестицій та технологій розглядаються як елементи загальної стратегії підтримки саме сімейних господарств, а не тільки великих аграрних компаній.

Українське бачення особисті селянські господарства, сформоване під впливом радянської моделі «особистого підсобного господарства», поки що не виходить за межі уявлення «домогосподарського» господарювання. Ні в Законі «Про ОСГ», ні в суміжних актах не визначено жодних критеріїв розмежування між ОСГ, що функціонують як суто само забезпечувальні (виробляють продукцію переважно для власного споживання), та між тими, які фактично здійснюють сталу товарну діяльність (мають постійні канали збуту, формують відчутну частку доходів домогосподарства).

У результаті обидві групи опиняються в однаковому правовому полі, хоча за своїми економічними характеристиками вони ближчі до різних моделей, описаних у європейській літературі: перша – до традиційних малих господарств, друга – до сімейних фермерських господарств, інтегрованих у ринок [32, с. 3–4; 48, с. 109–112].

Порівняння українських ОСГ із моделями сімейних господарств у країнах ЄС, насамперед у Польщі, дозволяє зробити кілька висновків,

важливих для подальшого вдосконалення правового регулювання особистих селянських господарств в Україні.

У більшості європейських моделей дрібні й сімейні господарства не виводяться за межі підприємницької сфери. Навпаки, вони розглядаються як «нормальний» суб'єкт аграрного ринку, який поєднує соціальну роль із комерційною діяльністю. Для України це означає, що подальший розвиток ОСГ навряд чи можливий без поступового перегляду їх суто «непідприємницького» статусу принаймні для тієї частини господарств, які фактично працюють як сімейні ферми.

Політика підтримки сімейних господарств у ЄС (у вигляді прямих платежів, програм модернізації, заходів розвитку села) показує, що дрібні виробники можуть бути не лише «об'єктом соціальної політики», а й повноцінними партнерами держави у розвитку аграрної економіки [32, с. 2–4; 48, с. 108–112]. Українські ОСГ наразі лише частково інтегровані в таку систему і переважно залишаються в проміжній зоні між соціальною та підприємницькою політикою.

Ці спостереження створюють основу для формування конкретних пропозицій щодо вдосконалення правового статусу ОСГ, які будуть розглянуті у підрозділі 3.3.

3.3. Пропозиції щодо вдосконалення правового статусу особистих селянських господарств

Результати дослідження, які були викладені у попередніх розділах роботи, дозволяють стверджувати, що нинішнє положення правового статусу особистих селянських господарств (ОСГ) є внутрішньо суперечливим та фрагментарним. З одного боку, у науковій літературі ОСГ характеризуються як важливий елемент продовольчої безпеки та соціальної стабільності сільських територій [21, с. 99–101; 33, с. 68–71; 35, с. 11–13]. З іншого – чинне законодавство фактично не окреслює досить чітко їх статус між фізичною особою, домогосподарством та сім'єю, тим самим не завершуючи

конструкцію суб'єкта права [21, с. 117–120; 49, с. 1–2]. В умовах функціонування ринку земель та дії воєнного стану подібна невизначеність, на нашу думку, посилює правові й економічні ризики для ОСГ [27, с. 440–444; 53, с. 235–236].

На цій основі доцільно виділити кілька важливих напрямів удосконалення правового статусу ОСГ.

Як було неодноразово підкреслено у кваліфікаційній роботі, легальне визначення особистого селянського господарства, закріплене у ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» [5, ст. 1]. Нинішня редакція розглядає ОСГ передусім як вид господарської діяльності, тоді як наукові дослідження та праці обґрунтовано наполягають на розумінні його як специфічного суб'єкта земельних та аграрних правовідносин – «сімейного домогосподарства» з власною внутрішньою структурою й майновою відокремленістю, а також на суперечностях в законодавстві щодо категорії «майно особистого селянського господарства» [41, с. 117–118; 49, с. 1–2; 51 с. 229].

З огляду на вищезазначені моменти, на нашу думку виглядає доцільно:

- 1) закріпити в законі подвійний характер ОСГ:
 - а) як форми господарської діяльності, що здійснюється без створення юридичної особи;
 - б) як форми господарської діяльності із підприємницьким характером – сімейного об'єднання, яке діє через своїх членів (подібно до моделі сімейного фермерського господарства) [33, с. 68–71; 49, с. 1–3].

- 2) чітко визначити, що майно ОСГ є спільним майновим комплексом, який може включати як спільну сумісну, так і особисту власність членів сім'ї, але використовується в єдиному господарському обороті господарства [5 ст. 6; 2, ст. 33].

Таке уточнення дозволить усунути суперечність, на яку неодноразово звертає увагу доктрина: закон не визнає ОСГ юридичною особою, але оперує

категорією «майно особистого селянського господарства», що є типовою ознакою відокремленого суб'єкта [41, с. 117–120; 49, с. 1–2].

Нині закон проголошує, що діяльність ОСГ «не є підприємницькою» і не потребує держреєстрації [5, ст. 1], однак на практиці значна частина господарств реалізує суттєві обсяги товарної продукції [35, с. 15–17; 21, с. 99–101].

З урахуванням цього доцільно:

1) закріпити в Законі про ОСГ орієнтовні критерії «переходу» до підприємницьких форм, наприклад: річний обсяг реалізації; обсяги використання найманої праці; систематичність продажу продукції.

2) перевищення вищенаведених показників може розглядатися як підстава добровільної трансформації ОСГ у сімейне фермерське господарство відповідно до Закону № 1067-VIII [9].

3) забезпечити «м'який перехід» згідно якого, протягом певного перехідного періоду (наприклад, 2–3 роки) «комерціалізовані» ОСГ могли б скористатися спрощеною процедурою реєстрації сімейної ферми зі збереженням пільгових умов оподаткування і доступу до програм підтримки [27, с. 442–444; 35, с. 17–19].

У наукових дискусіях неодноразово наголошується, що саме сімейна ферма є логічною «надбудовою» над ОСГ, коли останнє переходить від переважно натурального до товарного типу виробництва [33, с. 68–71; 35, с. 11–13]. Нормативна фіксація такого зв'язку дозволить зняти протиріччя між фактичним характером діяльності окремих ОСГ і їх формальним статусом «непідприємницьких» суб'єктів.

Аналіз ст. 33 і 121 ЗК України показує, що законодавець одночасно визнає ОСГ повноцінним користувачем земель сільськогосподарського призначення та встановлює досить жорсткі обмеження щодо площі ділянки (до 2,0 га в порядку безоплатної приватизації) [2, ст. 33, ст. 121]. У наукових роботах обґрунтовано звертається увага на те, що така модель не враховує

потреби господарств, які фактично забезпечують значні обсяги товарного виробництва [41, с. 118–120; 35, с. 15–17].

У зв'язку із цим, доцільно:

1) зберегти граничний розмір 2,0 га для первинної безоплатної приватизації, але передбачити для ОСГ:
 – право пріоритетної оренди суміжних ділянок у разі їх передачі в користування;
 – спрощені механізми консолідації дрібних масивів, зокрема шляхом обміну, викупу за участю державних/комунальних земельних банків, створення кооперативних масивів [53, с. 235–238; 33, с. 68–71].

2) уточнити співвідношення між цільовим призначенням ділянок «для ведення ОСГ» і можливістю товарного виробництва. Пропонується в ст. 22 і 33 ЗКУ прямо зазначити, що ведення ОСГ може включати товарне виробництво продукції у певних межах, за умови дотримання екологічних вимог і правил добросусідства [2, ст. 22, ст. 33; 41, с. 118–120].

3) адаптувати до реалій ОСГ спеціальні правила воєнного законодавства.

4) затвердити на рівні аграрної політики держави проведення щорічних статистичних обстежень ОСГ, на прикладі держав ЄС, де це проводиться із комерційними фермами за уніфікованою методикою FADN (Farm Accountancy Data Network) [30].

У наукових працях, які присвячені земельному ринку в умовах війни, підкреслюється, що для дрібних власників і користувачів ризики втрати земельної основи часто поєднуються з обмеженими можливостями доступу до кредитних ресурсів та інформації [53, с. 235–238]. Тому земельно-правові зміни мають будуватися з урахуванням особливої вразливості ОСГ.

Наступні пропозиції стосуються податкового статусу доходів членів ОСГ. Податковий кодекс України передбачає, що доходи від реалізації продукції, вирощеної на земельних ділянках у межах норм безоплатної приватизації, не включаються до оподаткованого доходу фізичної особи [3,

пп. 165.1.24]. У науковій літературі слушно зазначається, що така модель, з одного боку, виконує соціальну функцію підтримки малих виробників, але з іншого – сприяє «розмиванню» межі між особистим споживчим господарством і наполовину ринковою діяльністю [35, с. 15–17; 27, с. 441–443].

З огляду на це пропонується:

- 1) зберегти діючу пільгу для господарств, які дійсно мають переважно натуральний характер виробництва (з урахуванням площі земель, числа голів худоби, обсягів реалізації тощо).
- 2) для господарств, які систематично реалізують значні обсяги продукції, але поки не готові трансформуватися у фермерські або сімейні фермерські господарства, запровадити можливість добровільного переходу до спрощеної системи оподаткування за аналогією з єдиним податком для фізичних осіб-підприємців, з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва.

Такі зміни дозволять одночасно:

- а) не «штрафувати» дрібні натуральні ОСГ зайвим податковим навантаженням;
- б) забезпечити більш прозору фіскальну ситуацію щодо напівринкової діяльності та зменшити стимули до використання ОСГ як інструменту податкової оптимізації [27, с. 443–444; 35, с. 17–19].

Окремо треба зауважити пропозиції щодо соціального й трудового статусу членів ОСГ. Як показано у другому розділі, участь у діяльності ОСГ здебільшого не породжує для членів господарства статусу зайнятих осіб у розумінні законодавства про працю та соціальне страхування, що негативно позначається на їх пенсійних перспективах і соціальних гарантіях. При цьому для значної частини сільського населення ОСГ є основним (або одним із основних) джерел доходу [21, с. 99–101; 35, с. 11–13].

У цьому контексті доцільними видаються такі кроки:

- 1) визначити членів ОСГ як окрему категорію застрахованих осіб у законодавстві про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та

пенсійне забезпечення, передбачивши для них можливість:

- добровільної сплати єдиного внеску;
- участі в окремих програмах підтримки з компенсацією частини внесків за рахунок бюджету для соціально вразливих категорій.

2) привести в норму згідно соціального законодавства статус праці членів ОСГ як форми зайнятості населення з можливістю врахування періодів такої діяльності при обчисленні страхового стажу (за умови сплати внесків).

Запровадження таких змін дозволить наблизити правове становище членів ОСГ до стандартів соціального захисту, притаманних іншим формам зайнятості та малого підприємництва, зберігаючи при цьому гнучкість сімейної організації праці.

Нарешті, окремої уваги потребує питання державної підтримки та кооперації. На підставі аналізу економічних і правових досліджень можна констатувати, що чинна система аграрної підтримки орієнтована переважно на фермерські господарства й корпоративний сектор, тоді як ОСГ часто залишаються «невидимими» для більшості програм [21, с. 99–101; 33, с. 68–71; 35, с. 11–19].

У зв'язку з цим пропонується: в усіх базових програмах державної підтримки аграрного сектору прямо передбачити можливість участі ОСГ, принаймні у тих напрямках, які не потребують складної звітності (дрібні інвестиційні гранти, підтримка кооперації, компенсація вартості насіння, посадкового матеріалу, племінної худоби тощо). Також пропонується

- 1) створити окремі інструменти підтримки кооперації ОСГ, у тому числі:
 - пільгові умови для створення обслуговуючих кооперативів з участю ОСГ;
 - податкові та кредитні стимули для кооперативів, які об'єднують переважно ОСГ;
 - можливість отримання кооперативами пріоритетного доступу до державних і комунальних земель (шляхом земельних торгів) для організації спільної переробки чи збуту продукції [2, ст. 134–136].

Кооперація розглядається у сучасній доктрині як один із небагатьох інструментів, здатних забезпечити ОСГ доступ до ринку, техніки, переробки й логістики без втрати ними власної ідентичності як сімейних господарств [33, с. 68–71; 35, с. 15–17].

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що вдосконалення правового статусу ОСГ має здійснюватися не через «ліквідацію» цієї форми або її примусову уніфікацію з підприємницькими структурами, а через послідовне розкриття її подвійної природи: поєднання соціальної функції (зайнятість, продовольча безпека, збереження сільського способу життя) з економічною (дрібне товарне виробництво, база для формування сімейних ферм) [21, с. 99–101; 27, с. 440–444; 35, с. 11–19]. Запропоновані напрями змін у законодавстві – від уточнення легального визначення й земельного режиму до адаптації податкової моделі та посилення соціальних гарантій – у своїй сукупності дозволяють підвищити правову визначеність, зменшити ризики для дрібних виробників і забезпечити більш повну реалізацію потенціалу ОСГ в аграрній системі України.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі кваліфікаційної роботи було з'ясовано проблемні аспекти правового регулювання особистих селянських господарств, були порівнянні вітчизняні ОСГ із аналогічними формами господарювання в ЄС, а також були висунуті пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання ОСГ. Показано, що чинне законодавче регулювання ОСГ є фрагментарним: окремі норми земельного, податкового, соціального та спеціального аграрного законодавства взаємодіють між собою непослідовно, що призводить до зниження рівня правової визначеності для членів особистих селянських господарств.

У підрозділі 3.1 було зосереджено увагу на важливих проблемах правового регулювання ОСГ в Україні. Розкрито концептуальну

невизначеність суб'єктного статусу ОСГ та його членів, суперечності у земельному режимі (обмеженість площі, складність консолідації дрібних наділів, вплив воєнного законодавства на орендні відносини), а також дисбаланс у податковому регулюванні й доступі до державної підтримки. Показано, що ОСГ фактично виконують функцію важливого виробника сільськогосподарської продукції», але юридично залишаються на межі між побутовим господарюванням і малим аграрним бізнесом.

Порівняння вітчизняних особистих селянських господарств зі схожими формами господарювання було проведено у підрозділі 3.2. Зокрема, був проведений аналіз міжнародного досвіду правового регулювання сімейних фермерських господарств та інших форм дрібного сільськогосподарського виробництва. На основі зарубіжних підходів охарактеризовано моделі, у яких сімейні господарства визнаються повноцінними суб'єктами аграрних правовідносин, інтегрованими в системи соціального страхування, податкових пільг та цільової державної підтримки. На цьому тлі зроблено висновок, що українські ОСГ за своїм економічним і соціальним змістом наближаються до малих сімейних фермерських господарств європейського типу, але поки що не забезпечені відповідними правовими та соціальними гарантіями, механізмами аграрної політики та державної підтримки.

У підрозділі 3.3 було ґрунтовно узагальнено результати та дослідження правового статусу та регулювання особистих селянських господарств в Україні та були запропоновані конкретні напрями вдосконалення правового статусу ОСГ. Були сформульовані пропозиції щодо уточнення законодавчого визначення ОСГ та статусу їхніх членів; посилення зв'язку між участю в діяльності ОСГ та набуттям прав у системі соціального страхування; удосконалення земельного регулювання (зокрема механізмів консолідації дрібних ділянок); поступового врегулювання переходу економічно більш «сильних» ОСГ у форму сімейних фермерських господарств; розширення участі ОСГ у програмах державної підтримки та сільськогосподарської кооперації.

Аналіз третього розділу роботи, дозволяє вважати виконаними такі задачі нашого дослідження:

- *виявлено* особливості правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану;

- *досліджено* співвідношення правового статусу ОСГ з правовим статусом фермерських і сімейних фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів та інших форм дрібного аграрного бізнесу у міжнародному вимірі;

- *сформульовано* пропозиції щодо вдосконалення законодавства у частині правового становища особистих селянських господарств та їх членів.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення, та комплексне дослідження правового статусу особистих селянських господарств (ОСГ) в умовах функціонування ринку земель та воєнного стану. Це дозволило сформулювати відповідні висновки теоретичного, науково–практичного характеру, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення положення особистих селянських господарств.

1. Розкрито сутність особистого селянського господарства як форми сільськогосподарської діяльності. На основі аналізу законодавчих актів та підходів у науці, було встановлено, що ОСГ у правовому полі постає не як організаційно-правова форма підприємництва, а як вид господарської діяльності фізичної особи (сім'ї), яка здійснюється без створення юридичної особи, з використанням земельної ділянки та іншого майна для виробництва, переробки, споживання та реалізації надлишків сільськогосподарської продукції. Були систематизовані основні ознаки ОСГ, такі як: суб'єктний склад (фізичні особи – члени сім'ї), земельна основа діяльності (обмежена площа ділянки), особиста та сімейна праця, відсутність статусу юридичної особи, спеціальний податковий режим окремих доходів, облік органами місцевого самоврядування. Саме ці ознаки дозволяють відрізнити ОСГ від інших форм підприємницького аграрного виробництва і розглядати їх як окремий інститут.

2. Комплексно проаналізовано правовий режим земельних ділянок, що надаються громадянам для ведення ОСГ. Було встановлено, що земельні ділянки ОСГ належать до земель сільськогосподарського призначення [2, ст. 22, 33], а граничний розмір таких ділянок при безоплатній передачі у власність становить до 2,0 га [2, ст. 121]. Під час дії воєнного стану регулювання земельних відносин також здійснюється спеціальними нормативно-правовими актами воєнного часу.

3. Охарактеризовано майновий статус та правовий статус членів особистих селянських господарств. Було з'ясовано та виявлено, що законодавець, використовуючи категорію «майно особистого селянського господарства», у той самий час не надає самому господарству статусу юридичної особи. Майно може належати як окремому члену, так і декільком членам на праві спільної або часткової власності. При цьому за зобов'язаннями, пов'язаними з діяльністю ОСГ, здебільшого відповідають самі фізичні особи – члени господарства, своїм особистим або спільним майном, що відрізняє їх від учасників корпоративних суб'єктів. З'ясовано, що діяльність членів ОСГ, попри її систематичність та економічну значущість, переважно не розглядається трудовим і соціальним законодавством як «офіційна зайнятість», а участь в ОСГ сама по собі не створює зобов'язання щодо сплати єдиного соціального внеску та не формує повноцінного страхового стажу. Це демонструє відсутність балансу між фактичним внеском праці членів ОСГ у аграрне виробництво та рівнем їх соціального захисту. У зв'язку із цим було висунуто пропозиції визначити членів ОСГ як окрему категорію застрахованих осіб у законодавстві про загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні та пенсійному забезпеченні, передбачивши для них можливість добровільної сплати єдиного внеску та участі в окремих програмах підтримки з компенсацією частини внесків за рахунок бюджету для соціально вразливих категорій. Також було запропоновано привести в норму згідно соціального законодавства статус праці членів ОСГ як форми зайнятості населення з можливістю врахування періодів такої діяльності при обчисленні страхового стажу (за умови сплати внесків).

4. Комплексно досліджено різницю правових статусів ОСГ із правовим статусами фермерських господарств, сімейних фермерських господарств, сільськогосподарських підприємств, кооперативів. Показано, що ОСГ посідає проміжне місце між «домогосподарською» формою самозабезпечення та дрібним товарним виробництвом. Було показано, що не

дивлячись на те, що частина ОСГ за економічними показниками доволі близька до сімейних фермерських господарств, однак при цьому законодавець не надає чітких механізмів добровільного переходу таких господарств у підприємницькі форми без надмірного адміністративного навантаження.

5. Виявлено вплив запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення та особливостей правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану. Після зняття мораторію на відчуження сільськогосподарських земель розширилися можливості розпорядження ділянками, що використовуються ОСГ, але одночасно зросли ризики втрати земельної основи економічно вразливими домогосподарствами (через боргові зобов'язання, тиск ринку, воєнний стан). Закони, прийняті у період дії воєнного стану (зокрема Закон № 2145-IX, Закон № 2247-IX, Закон № 2698-IX) запровадили спеціальні тимчасові режими: автоматичне поновлення окремих договорів оренди, спрощені процедури передачі земель у користування, обмеження зміни цільового призначення, податкові пільги для земель на територіях бойових дій. Такі нормативно-правові акти спрямовані в першу чергу на стабілізацію землекористування та захист продовольчої безпеки, але у той самий час вони не розв'язують основних структурних проблем ОСГ, а саме нечіткості суб'єктного статусу, обмеженого доступу до фінансових інструментів, недостатньої інтегрованості у систему соціального страхування і державної підтримки.

Підсумовуючи вищевикладені дослідження та спостереження, можна констатувати, що поставлені у роботі задачі виконано.

Отримані висновки мають як теоретичне, так і практичне значення. Вони сприяють подальшому розвитку розуміння ОСГ як комплексного правового інституту та можуть бути використані у нормотворчій діяльності при розробці змін до законодавства про особисті селянські та сімейні фермерські господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативний матеріал:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.11.2025).
2. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 21.11.2025).
3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 21.11.2025).
4. Про колективне сільськогосподарське підприємство : Закон України від 14.02.1992 № 2114-XII // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-12> (дата звернення: 21.11.2025).
5. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 № 742-IV // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15> (дата звернення: 21.11.2025).
6. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (дата звернення: 21.11.2025).
7. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> (дата звернення: 21.11.2025).

8. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17> (дата звернення: 21.11.2025).
9. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 № 1067-VIII // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19> (дата звернення: 21.11.2025).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 № 552-IX // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20> (дата звернення: 21.11.2025).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20> (дата звернення: 21.11.2025).
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 12.05.2022 № 2247-IX // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20> (дата звернення: 25.11.2025).
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель : Закон України від 19.10.2022 № 2698-IX // Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20> (дата звернення: 25.11.2025).

Спеціальна література:

14. Аграрне право України : навч. посіб. / за ред. Т. Є. Харитоновой, І. І. Каракаша. Одеса : Юридична література, 2017. 436 с.
15. Бондарчук К. П. Соціальний захист та пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств в Україні // Україна: аспекти праці. 2015. № 1. С. 28–33.
16. Гафурова О. В. Правове регулювання послуг у сфері сільського зеленого туризму (на прикладі особистих селянських господарств) // Право. Людина. Довкілля. 2019. Т. 10, № 4. С. 20–28.
17. Гафурова О. В. Проблеми правового регулювання діяльності особистих селянських господарств // Часопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 280–284.
18. Гафурова О. В. Сучасні тенденції розвитку аграрного законодавства // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право. 2016. Вип. 243. С. 44–53.
19. Гафурова О. В., Сиволоцька С. І. Загальна характеристика нефінансових заходів державної підтримки фермерських господарств // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право. 2017. Вип. 264. С. 66–74.
20. Гнибіденко І. Ф., Руснак А. Д. Трансформація ринку праці на селі: перспективи оптимізації неформальної зайнятості сільського населення // Економіка України. 2014. № 4. С. 83–93.
21. Григор'єва Х. А. Особисті селянські господарства в контексті продовольчої безпеки: аналіз законодавчих тенденцій // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2023. № 66. С. 99–105.
22. Данильчук Н. А. Оподаткування сільськогосподарських товаровиробників : курсова робота. Житомир : Поліський національний університет, 2023. 37 с.

- 23.Дема Д. І. Фактори, які стримують розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів // Кооперативні читання : матеріали наук. конф. (Житомир, 2019 р.). Житомир : Житомирський національний агроекологічний університет, 2019. С. 68–72.
- 24.Демчак І. М. Міжнародний досвід встановлення вимог, лімітів та критеріїв до сільськогосподарських виробників – одержувачів державної допомоги // Продуктивність агропромислового виробництва. 2018. № 30. С. 11–19.
- 25.Дмитрик О. В. Організаційно-економічні засади розвитку особистих селянських господарств в умовах ринкових трансформацій : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Вінницький національний аграрний університет. Вінниця, 2020. 249 с.
- 26.Davidova S., Thomson K. Family Farming in Europe: Challenges and Prospects. European Parliament, DG for Internal Policies, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Committee on Agriculture and Rural Development. Brussels, 2014. 16 p.
- 27.Заєць О. І. Вдосконалення правового статусу особистого селянського господарства в Україні в умовах воєнного стану та євроінтеграції // Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 6. С. 440–444.
- 28.Zietara W. Model polskiego rolnictwa – wobec aktualnych wyzwań // Polska wieś 2025. Wizja rozwoju / red. J. Wilkin. Warszawa : IRWiR PAN, 2005. S. 85–89.
- 29.Іщенко А. В. Організаційно-економічні засади розвитку рослинництва в особистих селянських господарствах : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Український науково-дослідний інститут продуктивності агропромислового комплексу ; Вінницький національний аграрний університет. Вінниця, 2020. 220 с.
- 30.IAMO Policy Brief. Інформаційна мережа сільськогосподарського бухгалтерського обліку як основа для оцінки політики. IAMO Policy

- Brief, No. 29r. Halle (Saale) : Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), 6. p.
31. Klepacki B. Tendencje zmian w ekonomicznej i społecznej strukturze wsi // Polska wieś 2025. Wizja rozwoju / red. J. Wilkin. Warszawa : IRWiR PAN, 2005. S. 85–89.
 32. Klikocka H., Zakrzewska A., Chojnacki P. Characteristics of Models of Farms in the European Union // Sustainability. 2021. Vol. 13, No. 9. Article 4772.
 33. Кальченко С. В. Сучасні перспективи розвитку особистих селянських господарств // Економіка та управління АПК. 2015. № 1. С. 68–71.
 34. Константиновський С. Г. Проблеми податкової політики щодо особистих селянських господарств в умовах трансформації економіки України // Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 6. С. 219–221.
 35. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств // Економіка АПК. 2018. № 1. С. 11–19.
 36. Марченко С. Д. Селянські господарства: проблеми розвитку в історичній ретроспективі // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. Т. 32 (71), № 2. С. 27–32.
 37. Миценко І. М., Решитько Т. В. Зарубіжний досвід у вирішенні проблем соціального захисту населення // Проблеми економіки транспорту. 2018. Вип. 16. С. 85–90.
 38. Могильний О. М. Аграрний ринок праці: функціональні особливості та їх соціально-економічні наслідки для населення // Економіка АПК. 2013. № 12. С. 5–12.
 39. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 252 с.

40. Нів'євський О., Яворський П., Донченко О. Малі фермери та домогосподарства в сільському господарстві та сільській економіці: оцінка їх ролі та заходи з підтримки їх сталого розвитку. Київ : Київська школа економіки, б. р. 78 с.
41. Паславська О. Особливості правового режиму земельних ділянок особистих селянських господарств // Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 2. С. 117–122.
42. Poczta W., Szuba-Barańska E., Beba P., Czubak W. Family farms in the EU – their structural and economic diversity and opportunities of growth // *Więś i Rolnictwo*. 2015. № 166. Р. 59–77.
43. Петрова Г. О., Стрельник О. В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 135–139.
44. Покальчук М. Ю. Деякі правові питання ведення особистих селянських господарств // Правова позиція. 2019. № 4 (25). С. 129–133.
45. Поляков М. Й. Податкові механізми детінізації доходів фізичних осіб від реалізації фруктів, ягід, винограду, пряних, ароматичних і лікарських культур, меду та дикорослих недеревних продуктів в Україні // Бізнес Інформ. 2021. № 11. С. 395–404.
46. Прокопа І. В. Забезпечення доступу членів особистих селянських господарств до соціального страхування: організаційно-економічний аспект // Український соціум. 2016. № 4 (59). С. 90–98.
47. Савченко А. Кампанія наступу на особисті присадибні господарства українського селянства у роки «відлиги» // ЕМІНАК. 2020. № 4 (32). С. 123–131.
48. Ślusarczyk B., Sowa B., Kalita N. Kondycja polskiego rolnictwa i czynniki warunkujące jego konkurencyjność // Нобелівський вісник. 2019. № 1 (12). С. 105–114.

- 49.Середа О. С., Алексейчук К. А. Поняття, соціально-економічна та юридична природа особистого селянського господарства : рукопис доповіді. Одеса, б. р. 4 с.
- 50.Собко А. Оренда землі в умовах воєнного стану: як змінилися правила і судова практика // Юридична газета. 2025. № 6 (794). Опубліковано 23.09.2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/orenda-zemli-v-umovah-voennogo-stanu-yak-zminilisya-pravila-i-sudova-praktika.html> (дата звернення: 25.11.2025).
- 51.Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення : права громадян України : науково-навч. посіб. Львів : ПАІС, 2005. 367 с.
- 52.Ткач І. В. Селянські господарства, їх сутність та характеристика // Фінанси, облік і аудит. 2011. № 18. С. 380–385.
- 53.Удовенко І. О., Шемякін М. В. Ринок землі: досягнення в умовах війни // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 235–238.
- 54.Уркевич В. Ю. Правові аспекти членства в особистому селянському господарстві // Право України. 2005. № 1. С. 80–81.
- 55.Шубенко І. А. Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств // Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. 2016. № 2 (57), т. 2. С. 153–161.
- 56.Шульга М. В., Даниленко Б. В. Столипінська аграрна реформа та сучасна земельна реформа на теренах України: порівняльно-правове дослідження // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2020. Вип. 62. С. 71–86.
- 57.Шульга О. А. Роль особистих селянських господарств у розвитку аграрної економіки України // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 97–103.

Матеріали практики, статистичні дані:

58. Верховний Суд. Постанова від 11.12.2019 у справі № 805/181/17-а // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86274912> (дата звернення: 21.11.2025).
59. Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 29.03.2023 у справі № 563/376/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2025).
60. Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. Постанова від 06.02.2024 у справі № 910/14086/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2025).
61. Державна служба статистики України. Офіційний вебсайт. Статистична інформація : «Сільське, лісове та рибне господарство». URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 21.11.2025).
62. Методологічні положення з типологізації виробників продукції сільського господарства : затверджені наказом Державної служби статистики України від 21.12.2017 № 332. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2025).
63. Щодо тотожності термінів «особисте підсобне господарство» та «особисте селянське господарство» : лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 05.04.2002 № 14-22-4/2080 // Баланс-Агро. 2002. № 5-2.